

Політичні науки
та публічне управління

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 3(22)

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2009

УДК 330-339; 321.7; 159.9

ББК 65.9(4УКР)я43

М43

Редакційна колегія

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф. — головний редактор

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора

Саєвич І. Г., канд. філол. наук — відповідальний редактор

Чирков В. М. — відповідальний редактор за випуск

Економічні науки

Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф.

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Храмов В. О., д-р політ. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., канд. юрид. наук, проф., Бородин І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подоляка А. М., канд. юрид. наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 6 від 24 червня 2009 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

Наукові праці МАУП / Редкол.: В. Б. Захожай (голов. ред.) та ін. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 1. —

ISBN 966-608-120-2

К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. — Вип. 3(22). — 256 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

ISBN 978-611-02-0010-3

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з економічних і психологічних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/6 від 14 червня 2007 р.).

ББК 65.9(4УКР)я43+88я43

ISBN 966-608-120-2

ISBN 978-611-02-0010-3

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2009
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2009

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	5	Дворников В. М. Проблеми механізму банкрутства і сучасні шляхи їх вирішення.....	77
Захожай В. Б. Регіональна сегментація ринку лісопродукції.....	5	Товт О. М. Методологічні основи формування соціальної орієнтації економіки	81
Семененко І. С., Семененко О. С. Форми і механізми активізації єврорегіонального трансграничного співробітництва на українсько-угорському прикордонні.....	12	Попюк Б. С., Андреева Х. П. Экономическая дифференциация украинской экономики	90
Дікарев О. І. Економічна дипломатія як досвід гармонізації конкуренційних енергетичних стратегій і ресурс міжнародної енергетичної безпеки.....	19	Недашковська Н. В. Система організації лікування та профілактики ВІЛ-інфекції/СНІДу в Україні	97
Коваль М. І. Методологічні проблеми організаційно- технічного забезпечення аналізу та експертизи державного бюджету в умовах функціонування АІАС “Держбюджет”	27	Казымов Фахри Хангусейн оглы Современное состояние банковской системы Азербайджана	104
Юсеф Н. Н., Гараханлу Фарназ Економічні інтереси України на Близькому Сході.....	34	Дурбало О. В. Демографічний фактор та його зв’язок із сімейною політикою в Україні.....	108
Головач Н. А. Факторний аналіз динаміки економічної ефективності	38	ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	113
Задорожний В. П. Інвестиційні процеси у світовій економічній системі під впливом глобалізації	41	Гольцов А. Г. Геопросторова політична організація світу: сучасний стан і тенденції трансформації.....	113
Шихизаде Интигам Алисахиб оглы Управление инвестициями по диверсификации транзитных газотранспортных систем (на примере России и Украины)	49	Кочетков В. В., Кочеткова Л. Н. Постиндустриальное общество и социально-правовое государство	119
Гармашів В. Г. Геоекономічні стратегії причорноморських держав у контексті інтересів України	54	Логвиненко С. В. Тероризм і світова безпека в контексті політики національної безпеки України	128
Мамедов Ровшан Принципи сучасної інтеграційної стратегії України	60	Беспаль Д. Г. Громадські організації в політичній системі України	133
Динев Йордан Дімітров Шляхи і перспективи України та Болгарії на світовому ринку туристичних послуг.....	68	Щербак Д. С. Теоретичні та історичні аспекти соціальної політики України.....	139
		Ежегож Типанський Роль ЗМІ в демократизації політичного процесу України	146

Абдуллаев Самир Проблема Каспия.....	152	ЮРИДИЧНІ НАУКИ	201
Лук'янова Н. Л. Державна молодіжна політика як засади практичної реалізації політики щодо молодого покоління в Україні.....	158	Моринев Є. І., Федик Є. І. До проблеми правового забезпечення матеріальної відповідальності працівників і перспектив її існування.....	201
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	162	Низенко Е. І. Деякі аспекти захисту інформації у сфері підприємницької діяльності.....	208
Чернуха Н. М., Бахов І. С., Пантохін В. О. Виховання культури міжнаціонального спілкування і толерантної поведінки у вищій школі.....	162	Гудов В. В. Витоки інститутів громадянського суспільства в давній Русі-Україні.....	213
Сусська О. О. Мас-медіа та їх роль в політичному дискурсі (соціально-психологічний аспект).....	168	Побережний В. І. Незаконні дії у разі банкрутства: вітчизняний і зарубіжний досвід.....	217
Андроциук А. Г. Лінгвопсихологічний вимір сучасної бізнес-освіти.....	174	Романченко С. Г. Роль та місце процесуальних норм у податковому праві.....	220
Терлецька Н. В. Невротичні розлади як психогенні захворювання в медичній психології.....	179	Лієва Стоянка Іванова Здійснення суб'єктивного цивільного права за законодавством України і Республіки Болгарія.....	228
Садовая М. А. Категория цели как составляющая потенциала самореализации личности.....	185	Лезнер В. В. Громадянське суспільство: поняття, ознаки і принципи діяльності.....	235
Проскуріна В. А. Комунікація і комунікативні бар'єри: соціально-психологічний підхід.....	190	Ноженко В. А. Концепції співвідношення законності та справедливості в ідеях учених ХХ століття.....	243
Шипелик Т. В. Роль нравственной психологии в развитии личности.....	198	Сокуров Я. Міжнародний захист права дитини на освіту.....	249
		Відомості про авторів	253

УДК 327

А. Г. ГОЛЬЦОВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ГЕОПРОСТОРОВА ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СВІТУ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 113–118

Розглянуто поняття про геопросторову політичну організацію світу. Дано характеристику багатопольної політичної організації світу, геополітичних макрорегіонів, регіонів і субрегіонів, визначено п'ять ієрархічних порядків держав за їх геополітичною роллю у світі. Виявлено основні тенденції трансформації геопросторової політичної організації світу.

Світовий геопростір можна уявити як складну систему різних взаємодіючих просторів: політичного, економічного, соціального, культурного, інформаційного та ін. Світовий політичний геопростір являє собою середовище виникнення, розвитку і функціонування політичних феноменів, їх взаємодії, співвідношення та взаємного розташування. У сучасному світовому політичному просторі активно взаємодіють різноманітні геополітичні сили, головними з яких є суверенні держави. Проте в умовах тісного взаємного переплетення політичних, економічних, культурних інтеграційних процесів у глобальному геопросторі зростає роль, крім державних, ще й недержавних і наддержавних геополітичних і гео економічних акторів.

Процеси взаємодії між державами в межах регіонів, між окремими державами і міждержавними угрупованнями, між союзами (блоками) держав, участь в цих процесах різноманітних міжнародних організацій і рухів, транснаціональних корпо-

рацій та інших акторів — усе це створює надзвичайно складну мозаїку в світовому політичному геопросторі. У цих умовах спостерігається збільшення прірви між багатими і бідними країнами, посилюється протистояння між різноманітними геополітичними силами, триває (чи навіть активізується) боротьба окремих етнічних спільнот за своє самовизначення і здобуття суверенітету, в окремих країнах поширюються міжконфесійні конфлікти, міжнародний тероризм і надалі залишається актуальною проблемою для світової спільноти. Тому дослідження сучасної геопросторової політичної організації світу і прогнозування її змін у майбутньому є вельми важливою науковою проблемою.

Питанням дослідження світової геополітичної системи (зокрема, політичної мапи світу) присвячено велику кількість наукових джерел. При цьому в літературі недостатньо висвітлені питання просторової організації світової геополітичної системи, проблеми її подальшої трансформації.

У нашій роботі виявимо основні підсистеми і компоненти структури сучасної геопросторової політичної організації світу і визначимо провідні тенденції її трансформації.

Вважаємо, що геопросторова політична організація світу являє собою сукупність взаємопов'язаних у світовому просторі геополітичних структур, утворених у процесі взаємодії компонентів, якими є геополітичні актори міжнародного рівня. Основними геополітичними акторами міжнародного рівня у світовому геопросторі традиційно вважаються суверенні держави. До міжнародних геополітичних сил слід віднести також, безперечно, міжнародні організації, міждержавні коаліції, угруповання. Крім того, у сучасній геопросторовій політичній організації світу як міжнародні геополітичні актори виступають також політичні партії, національно-визвольні, етнічні, релігійні, громадські рухи, інші організації, діяльність яких виходить за межі окремих країн, а також транснаціональні корпорації. Взаємодія геополітичних акторів має здійснюватися на основі норм міжнародного права, міжнародних договорів, угод та ін. При подальшому розвитку глобальних процесів світовий політичний геопростір все більше охоплює аероторію, Світовий океан та його надра, включає у свою сферу Арктику й Антарктику.

Геопросторова політична організація світу зазнає змін у процесі розвитку суспільства. Світова геополітична обстановка являє собою притаманний певному відносно короткому часовому інтервалу стан світової геополітичної системи і функціонування її підсистем різного рівня, взаємодії їх складових. Геополітична обстановка в один і той самий часовий проміжок у різних регіонах світу може суттєво відрізнятись через відмінності геополітичного, гео економічного і геокультурного середовища, провідних регіональних геополітичних акторів, історичних умов виникнення і розвитку політичних, економічних та соціальних процесів, аспектів взаємодії політичних сил та ін. Характерною рисою сучасної світової геополітичної обстановки є динамічний перерозподіл сфер політичного, економічного, ідеологічного, культурного впливу між провідними геополітичними силами. Крім того, в умовах швидкого і нерівномірного розвитку окремих країн і регіонів виникають і посилюються нові регіональні центри впливу, може змінюватись геополітична роль старих центрів сили. Світова геополітична обстановка стає менш передбачуваною. Посилюється роль окремих локальних факторів, подій у тих чи інших країнах та

регіонах, дій локальних політичних сил. Сучасні електронні засоби масової інформації спроможні миттєво поширювати у світі відомості, здатні тим чи іншим чином впливати на світову громадську думку, на поведінку провідних геополітичних акторів. Володіння потужними науково-технічними та інформаційними ресурсами все більшою мірою стає запорукою зростання геополітичного впливу держави на міжнародній арені. Зростає роль таких недержавних геополітичних акторів, як транснаціональні корпорації, транснаціональні політичні партії та рухи.

Сучасний багатополлярний світ має вельми складну структуру, в якій особливо виокремлюються полюси (центри) різного ступеня могутності, що змагаються за вплив на окремих ділянках земного геопростору між собою та з іншими міжнародними геополітичними силами. Багатополлярність — виникнення і розвиток, крім основних, інших полюсів сили, формувалася поступово, а з початку 90-х років реально відбиває співвідношення сил на світовій арені. При наявності найпотужнішого полюсу світу — США багатополлярна (поліцентрична) геополітична модель сучасного світу відбиває складне сполучення взаємодіючих полюсів сили різних ієрархічних рівнів. Багатополлярна модель є багатоплановою у тому розумінні, що вона передбачає одночасну взаємодію на світовій арені полюсів політичної, військово-політичної, економічної могутності, які можуть збігатися в одній державі (наприклад, США), а можуть і не збігатися (наприклад, Японія, що є полюсом лише економічної могутності). У сучасному світі налічують сім полюсів: США, ЄС (що проблематично), Росія, Китай, Японія, Індія, Бразилія [4]. Прибічники ідеї однополлярного світу вважають, що багатополлярний світ може стати набагато небезпечнішим і віддаленішим від демократії, ніж нинішній з гегемонією США [1].

У сучасному світі на розстановку сил на міжнародній арені впливають такі фактори: військово-політична та економічна потуга окремих держав та їх блоків; взаємодія держав і міждержавних утворень на всьому глобальному просторі; відносне послаблення колишніх лідерів (не лише Російської Федерації — спадкоємиці СРСР, а й навіть США); нерівномірність у соціально-економічному розвитку країн та їх угруповань; існування численних суперечностей між провідними державами; діяльність міжурядових і неурядових міжнародних організацій; відносна стабільність складу угруповань країн; участь одних і тих самих держав у різних угрупованнях; діяльність

транснаціональних компаній, міжнародних політичних, громадських, релігійних та інших рухів, у тому числі екстремістських.

Одночасно з глобалізацією набуває швидкого розвитку регіоналізація, що відбувається як інтернаціоналізація на регіональному рівні, часто виступає як “глобалізація в мініатюрі”. Регіональна інтеграція охоплює політичну, економічну, військову, соціальну, культурну та інші сфери. Регіоналізація спричиняє до формування окремих цілісностей, які активно взаємодіють в умовах глобального геопростору. При цьому компоненти таких регіональних систем — держави також усе активніше взаємодіють з державами як свого, так і інших регіонів, а також із цілими регіонами та угрупованнями.

Процеси взаємодії між державами в межах регіонів, між окремими державами і міждержавними угрупованнями, між союзами (блоками) держав, участь в цих процесах різноманітних міжнародних організацій і рухів, транснаціональних корпорацій — усе це створює надзвичайно складну мозаїку в світовому політичному геопросторі. Сучасний багатополосний світ відзначається надзвичайно складною структурою. Геополітичні регіони та субрегіони можуть накладатися один на одний, взаємно перекриватися, розриватися в географічному просторі. Окремі держави можуть належати до політичних та економічних угруповань з різним географічним поширенням. В умовах глобалізації взаємозалежність між регіонами та державами світу стає все складнішою і багатограннішою.

На вищому ієрархічному рівні геопросторової політичної організації світу виокремлюються геополітичні макрорегіони. Вони являють собою великі ділянки земного геопростору — сукупність країн, об'єднаних планетарним геополітичним положенням, загальними рисами історичного розвитку, закономірностями політичних, а також економічних і культурно-цивілізаційних процесів. Макрорегіони, як правило, не є цілісними геополітичними системами. Їх можна уявити як “конгломерати” відносно цілісних регіонів, а також держав, пов'язаних більш чи менш стійкими геополітичними взаємозв'язками. У межах макрорегіонів (“конгломератів”) можуть формуватися сполучення держав, об'єднаних військово-політичним та/чи економічним союзом, які мають доволі стійкі взаємозв'язки. Вважаємо доцільним виокремлення у світі таких геополітичних макрорегіонів: Європа, Росія і Центральна Азія, Східна та Південно-Східна Азія, Південна Азія, Півден-

но-Західна Азія та Північна Африка, Тропічна Африка, Австралія та Океанія, Англо-Америка, Латинська Америка.

Геополітичні регіони, які можна виокремити в межах макрорегіонів, виступають як певна цілісність країн, що мають, крім спільного геополітичного положення, багато спільних рис історичного розвитку, значну схожість політичних та економічних процесів, багатьох расових, етнічних, мовних, релігійних, культурних ознак, демографічних характеристик населення та ін. Державам одного геополітичного регіону часто притаманні спільні складні і довготривалі політичні проблеми, стратегічні інтереси, пов'язані з експлуатацією природних ресурсів, транспортним сполученням, забезпеченням спільної регіональної безпеки і оборони, а також розвинені та інтенсивні політичні, економічні, соціальні та культурні зв'язки. Можна навести такі приклади геополітичних регіонів: Західна Європа, Південна (Середземноморська) Європа, Південно-Східна Азія, Північна Африка, Західна Африка, Центральна Азія, Карибський басейн та ін.

Геополітичні субрегіони, що виокремлюються в межах геополітичних регіонів світу, можна назвати “сусідськими”. Геополітичні субрегіони сформувалися на основі спільності (чи єдності) географічного і геополітичного положення та природного середовища, часто характеризуються етнічною, релігійною, культурною близькістю (хоча можуть бути і різкі відміни, суперечності), спорідненістю господарських механізмів, тривалими та різноманітними економічними, політичними, культурними зв'язками. Їм часто притаманна тривала спільна історія розвитку, схожість політичних систем, політичної культури населення, стратегічних засад зовнішньої політики. Чіткої межі між геополітичними регіонами та субрегіонами не простежується. Проте субрегіони все ж, як правило, відрізняються меншими розмірами, більшою мірою єдності. Тому інтеграція на субрегіональній основі в умовах мирного добросусідського розвитку є вельми плідною. Геополітичними субрегіонами (або “сусідськими” регіонами) є, наприклад, Центральна Америка, Магірб, Скандинавія, Прибалтика, Закавказзя, Левант та ін.

Основоположними елементами геопросторової політичної організації світу є, безперечно, держави. Попри посилення ролі наднаціональних інститутів саме держави залишаються головними геополітичними акторами на арені зовнішньополітичної діяльності [5]. Держава характеризується міжнародно-правовою правосуб'єктністю. Саме

взаємодія між суверенними державами визначає можливість, доцільність та ефективність функціонування міжнародних інститутів. Геополітична роль окремої держави в сучасному світі визначається насамперед її економічним потенціалом, активною участю у світових та регіональних політичних, соціальних, культурних процесах. Надзвичайно важливим у визначенні геополітичної ролі держави залишається її військово-політична могутність, володіння сучасними видами озброєння. Держава має бути в змозі надійно захистити свій суверенітет. Хоча спроможність держави до агресії залишається реальним фактором, все ж у сучасних умовах ідеться передусім про здатність держави гарантувати мир у світі та в регіоні, брати активну участь у розв'язанні воєнно-політичних конфліктів і політичних проблем у різних районах Землі.

Серед провідних факторів державної могутності в сучасних умовах виокремлюються такі: рівень і темпи загального економічного розвитку; багатогалузева потужна економічна база; міцна фінансова система; володіння високими технологіями; політична та соціально-економічна стабільність; високий рівень життя населення, його демографічний та освітньо-кваліфікаційний потенціал; потужний військовий потенціал держави; наявність та потуга союзників і партнерів на світовій та регіональній арені.

До "нормальних" інтересів окремих держав на міжнародній арені належать: забезпечення власної воєнної, політичної, економічної та екологічної безпеки; діяльність на світових ринках товарів і послуг; попередження глобальних і регіональних воєнно-політичних конфліктів; забезпечення міжнародного миру та безпеки; запобігання розповсюдженню зброї масового знищення; боротьба з міжнародним тероризмом і кримінальною діяльністю; розв'язання глобальних проблем людства.

Сучасна "цивілізована" боротьба і конкуренція між державами точиться за володіння джерелами сировини й енергії; здобуття високих технологій; панування на світових і регіональних ринках товарів та послуг і захист власного ринку; контроль над потоками капіталовкладень, дешевої й кваліфікованої робочої сили; панування в інформаційному просторі та ін.

Серед поширених "цивілізованих" методів боротьби і конкуренції слід назвати такі: об'єднання економічних і технологічних ресурсів держав для спільної протидії іншим економічним центрам сили; вплив на держави-конкуренти шляхом вкладання капіталу в провідні галузі їх економіки;

встановлення "бар'єрів" у зовнішній торгівлі, протекціоністські заходи; застосування можливостей міжнародних організацій (насамперед ООН) для примусових заходів щодо тих держав, що порушують норми міжнародного права; використання ЗМІ для пропаганди політичних ідей та ін.

Для сучасної багатополлярної моделі притаманна активізація взаємодії держав. Співпраця відбувається насамперед у таких сферах: забезпечення миру та міжнародної безпеки; розвиток торговельно-економічних відносин; розробка альтернативних джерел енергії та сировини; спільне розв'язання екологічних проблем; боротьба з міжнародною злочинністю, тероризмом; подолання епідемічних хвороб, голоду, бідності та ін. Співробітництво активно розвивається як на загальносвітовому рівні, так і регіональному. Необхідна подальша розробка прийнятних для всіх держав норм "цивілізованого" суперництва [3].

Вважаємо, що в геопросторовій політичній організації світу держави за їх геополітичною роллю можна поділити на п'ять основних ієрархічних порядків.

Державою першого або вищого порядку в нинішній політичній організації геопростору є лише США, що має найбільший у світі економічний та військовий потенціал, здійснює свій політичний вплив фактично у межах усього світу, тобто є носієм геополітичної сили планетарного рівня. Держава "номер один" у світі вважає, що має право оголошувати сферою своїх життєвих інтересів різні "ключові" райони земної кулі, що лише вона володіє монополією на насильство на міжнародній арені. США намагається здійснювати гегемоністську програму повного контролю над світом [2]. Проте її позиції як абсолютного лідера в економічній, фінансовій, військовій, науково-технічній сфері з кожним роком децю слабнуть.

Держави другого порядку – це трансрегіональні та великі регіональні країни. Трансрегіональні держави (Росія та Китай) відзначаються економічною та військовою могутністю, їх політичне значення на міжнародній арені виходить за межі свого геополітичного регіону, в якому ця держава домінує чи відіграє провідну роль у політичних та економічних процесах. Росія є правонаступницею супердержави СРСР, проте її економічне та військово-значення у світі набагато менше, а геополітичні амбіції вже не поширюються на весь світ. Водночас Росія має потужний природно-ресурсний, економічний та військово-технічний потенціал, геополітичну волю і реальну здат-

ність поширювати свій вплив на інші регіони та субрегіони: Центральну Азію і Казахстан, Закавказзя, Центрально-Східну Європу. Китай у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. відзначається стрімкими темпами господарського розвитку, швидко нарощує свій економічний та науково-технічний потенціал, накопичує і розвиває військово-технічний потенціал. Ця держава стрімко посилює свою роль на світовому ринку, здійснює економічну експансію передусім до країн Центральної та Південно-Східної Азії. Китай має найбільшу чисельність населення на планеті, його “демографічна експансія” дедалі більше відчувається не лише в Південно-Східній Азії, а й на Далекому Сході Росії.

Великі регіональні країни вирізняються потужним (чи дуже значним) економічним, науково-технічним, військовим потенціалом, посідають провідні або вельми важливі геополітичні позиції у своїх регіонах, відіграють значну геоекономічну та геополітичну роль на світовій арені. До великих регіональних держав належать Німеччина, Велика Британія, Франція, Японія, Індія, Канада, Бразилія, Австралія.

Держави третього порядку — регіональні мають значний економічний та військовий потенціал, свій геополітичний вплив (як правило, не домінуючий) справляють переважно на сусідні країни, можуть відігравати велику роль у регіональних і помітну у світових процесах. Держави третього порядку (регіональні держави): Італія, Іспанія, Туреччина, Іран, Казахстан, Пакистан, Індонезія, Єгипет, Нігерія, Південна Африка, Аргентина, Мексика та деякі інші. Теоретично до регіональних держав належить і Україна, проте, попри вигідне географічне положення та значний природно-ресурсний потенціал, її економіка впродовж років незалежності не досягла суттєвих успіхів, демографічна ситуація в державі катастрофічна, військово-технічний потенціал слабкий, а зовнішньополітична стратегія і тактика часто носять хаотичний, суб’єктивно спрямований, несамостійний характер.

Держави четвертого порядку не являють собою значних носіїв геополітичної сили, хоча часто можуть виступати на регіональній і світовій арені як самостійні актори. Вважаємо, що їх можна назвати локальними державами. Державами четвертого порядку є переважна більшість країн світу.

До п’ятого порядку належать ті геополітичні одиниці, що, як правило, не виступають на міжнародній арені самостійними геополітичними силами, оскільки їх політика великою або значною

мірою залежить від могутніх сусідів, держав, що їх опікують, колишніх або нинішніх метрополій. Це слабкорозвинені постколоніальні держави, що так і не стали самостійними геополітичними силами. Держави-протекторати передали частину своїх геополітичних функцій іншим державам. Наприклад, Маршаллові острови, Федеративні Штати Мікронезії, Палау є де-факто протекторатами США, Монако є фактично протекторатом Франції, Ліхтенштейн — Швейцарії тощо. Самопроголошені, ті, що не визнаються світовою спільнотою, держави, як правило, залежать від потужного геополітичного “гравця”: Абхазія та Південна Осетія від Російської Федерації, Турецька Республіка Північного Кіпру від Туреччини, Тайвань від США. Несамостійними з геополітичної точки зору є, безперечно, залежні країни з різним рівнем самоврядування.

У межах окремої держави чи її регіонів функціонують внутрішні політичні сили, дія яких, як правило, не виходить за межі державних кордонів. На внутрішньодержавному рівні у великих державах можна виокремити політичні регіони, субрегіони, локальні територіально-політичні системи.

До провідних тенденцій у розвитку світової геопросторової політичної системи можна зарахувати зростання кількості геополітичних полюсів, їх диференціації за економічним розвитком і геополітичною потужністю. Попри те, що США залишаться провідною державою світу ще, як мінімум, на 15–20 років, дедалі посилюватиметься роль Китаю як полюса світового рівня. Зростатиме також роль таких регіональних лідерів-полюсів, як Індія та Бразилія. Потенційні можливості Росії щодо посилення своєї геополітичної ролі у світі значною мірою вичерпуються, проте вона залишиться вельми впливовою в Євразії трансрегіональною державою.

Слід очікувати посилення суперечностей між світовим “центром” і “периферією”, зростання соціально-економічної прірви між багатими та бідними країнами.

Простежується тенденція до подальшого розвитку процесів регіоналізації та субрегіоналізації. У результаті активізації процесів сучасної економічної інтеграції реально формується найбільший геоекономічний макрорегіон світу — Азіатсько-Тихоокеанський, який у перспективі може набути рис і геополітичного. Швидко зростає ступінь інтеграції в таких регіональних угрупованнях, як насамперед ЄС, а також НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН та ін.

У сучасному світі існує лише одне універсальне об'єднання держав — Європейський Союз, яке можна у близькій перспективі вважати геополітичною суперсистемою, враховуючи щільність політичних (нині навіть військово-політичних), економічних, соціальних, культурних взаємозв'язків між державами, що його складають. Потенційна геополітична суперсистема Європейський Союз тісно переплітається з іншою геополітичною (військово-політичною) суперсистемою — НАТО, яка, крім багатьох країн Європи, включає ще й Англо-Америку і має тенденцію до подальшого розширення.

Задля забезпечення дотримання норм міжнародного права, міжнародного миру та безпеки, розв'язання глобальних економічних, соціальних, екологічних та інших проблем необхідне посилення у геопросторовій політичній організації світу ролі міжнародних організацій, насамперед ООН, яка потребує перетворення в дійовий міжнародний інститут. Проте суперництво між провідними полюсами, між ними і рештою держав світу послаблюватиме дієздатність навіть реформованої ООН.

Подальша трансформація геопросторової політичної організації світу пов'язана з її ускладненням у зв'язку із зростанням кількості суверенних держав у результаті реалізації прав народів на самовизначення і створення власних держав. Хоча західні держави і наполягають на тому, що Косово є унікальним випадком, усе ж “Косівсь-

кий прецедент” заклав “міни уповільненої дії” під фундаменти багатьох багатонаціональних держав світу. Найбільша кількість нових держав може виникнути в Азії та Африці за рахунок нинішніх багатонаціональних країн, багатьом з яких притаманні численні міжетнічні та міжконфесійні проблеми.

Вважаємо головною якісною тенденцією трансформації геопросторової політичної організації світу зростання її нестабільності. Поступова втрата США ролі абсолютного світового лідера має призвести до посилення ролі інших полюсів, можливої конфронтації між ними, формування різноманітних коаліцій. Виникнення нових суверенних держав з численними суперечностями із сусідніми державами також додаватиме нестабільності майбутньому світу.

Література

1. Каган Р. Про рай і владу: Америка і Європа у новому світовому порядку: Пер. з англ. — Л., 2004. — 134 с.
2. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М.: Эксмо; Алгоритм, 2004. — 636 с.
3. Сорокин К. Е. Геополитика современности и геостратегия России. — М.: РОССПЭН, 1996. — 168 с.
4. Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. — М.: Эксмо, 2002. — 512 с.
5. Шергін С. О. Відповідальність лідерів і доля аутсайдерів // Політика і час. — 2006. — №7/8. — С. 49–61.

Геопросторова політична організація світу являє собою сукупність взаємопов'язаних у світовому просторі геополітичних структур, утворених у процесі взаємодії геополітичних акторів міжнародного рівня. Головною якісною тенденцією її трансформації є зростання нестабільності у зв'язку з посиленням багатополлярності та виникненням нових суверенних держав.

Геопространственная политическая организация мира представляет собой совокупность взаимосвязанных в мировом пространстве геополитических структур, образованных в процессе взаимодействия геополитических акторов международного уровня. Главной качественной тенденцией ее трансформации является возрастание нестабильности в связи с развитием многополярности и возникновением новых суверенных государств.

Geospaceous political arrangement of the world subsists in the complexity of geopolitical structures interlinked in the world space being generated in the process of interaction of geopolitical actors of the international level. The main quality tendency of the transformation is its growing instability due to the development of multipolarity and appearance of new sovereign states.

Надійшла 10 червня 2009 р.

В. В. КОЧЕТКОВ

Институт прав человека и ювеноальной юстиции Российского государственного социального университета (г. Москва, Россия)

Л. Н. КОЧЕТКОВА

Московский государственный институт радиотехники, автоматики и электроники (г. Москва, Россия)

ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО И СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 119–127

Анализируется теоретический генезис и современное состояние абстрактно взятой модели социального и правового государства. Выяснено соотношение количественных и качественных показателей уровня оптимальной зрелости “общества благоденствия”, в лоне которого может возникнуть и сконституироваться социально-правовое государство. “Образцов” подобных обществ и государств авторы не выделяют, лишь намекая на то, что начавшийся всемирный экономико-финансовый кризис может “исказить облик” любых подобных “образцов”.

Любая интересная теория появляется в виде плодотворной гипотезы, которая постепенно трансформируется в парадигму или, другими словами, в перспективную исследовательскую программу. Парадигма, являясь своеобразной картиной мира, в свою очередь, определяет вектор дальнейших научных изысканий. Нечто подобное произошло с теорией постиндустриального общества. Данная концепция первоначально была сформулирована **Д. Беллом** в начале 60-х годов XX в., обрела зрелость в середине 70-х годов после выхода в свет фундаментальных работ его же и **Э. Тоффлера**, а с начала 80-х годов полностью определяла взгляд мирового научного сообщества на современный социум. Почему же так произошло?

Ответ на вопрос — одна из целей нашей статьи. Сами же и отвечаем на него. Это стало возможно по нескольким важным причинам. Во-первых, концепция постиндустриального общества удачно сочетает в себе как глубокий социально-философский анализ общества, так и методологию прикладной философско-социологической доктрины. Она красиво интегрирует решение задач исторической периодизации с определением

структуры, характера и сущностных черт современных западных обществ. Во-вторых, основоположники концепции четко связывают формирование нового социума с прогрессом научных знаний и технологическими достижениями, что оказалось очень уместным в послевоенном мире, когда в общественном мнении стала доминировать исключительно высокая оценка роли науки, образования и развития технологий. В-третьих, эта доктрина с самого начала подвергла резкой критике разграничение обществ на “капиталистические” и “социалистические”, отмечая, что оно не является сущностным. И крах стран Восточного блока, по нашему мнению, сильно укрепил эту позицию. В-четвертых, эта концепция удачно объяснила существующее в мире неравенство тем, что разные страны находятся на различных ступенях общественного развития, и тем самым она вселяла оптимизм в души отстающих.

Таким образом, теория постиндустриального общества не только объясняла историю человечества, структуру современного западного общества и движущие силы его развития, но и позволяла прогнозировать будущее, что делало ее подлинно научной теорией по всем эписте-

мологическим стандартам. Однако же тут любопытно одно обстоятельство, на которое почти не обращают внимание. Данная исследовательская программа сформировалась в период расцвета социального государства в ведущих странах Запада и получила статус парадигмы с начала 80-х годов одновременно с жесткой неолиберальной критикой всех институтов социального государства и попыткой их демонтажа, а также зарождением такого неоднозначного феномена, как глобализация [3]. Такая связь имеет неслучайный характер. Поэтому в данной статье мы попытаемся эксплицировать методологию и основные положения теории постиндустриального общества, которые помогают прояснить реальные изменения в современном социуме. В этом — вторая, по значимости, исследовательская цель статьи.

Далее, мы исходили из той посылки, что теоретические постулаты в “сочетаниях” с реальными сдвигами в жизни современного социума действительно оказывают сильное влияние на социальное государство, которое было и остается, по нашему глубокому убеждению, исторически жизнеспособной формой социального компромисса, имеющего своим основанием жизненный мир человека эпохи модерна. Концепция постиндустриального общества является предельно широким научным обобщением. Ее смысл, отмечал ее создатель — **Д. Белл**, “может быть понят легче, если выделить пять компонентов этого понятия: 1) в экономическом секторе: переход от производства товаров к расширению сферы услуг; 2) в структуре занятости: доминирование профессионального и технического класса; 3) осевой принцип общества: центральное место теоретических знаний как источника нововведений и формулирования политики; 4) будущая ориентация: особая роль технологии и технологических оценок; 5) принятие решений: создание новой “интеллектуальной технологии” [1, 18].

Именно эти характеристики отличают постиндустриальное общество от доиндустриального и индустриального обществ. Или, говоря языком **Э. Тоффлера**, этим отличается “третья волна” от первых двух волн. Рассмотрим подробнее данную концептуальную схему. Действительно, бурное развитие индустрии в первой половине XX в. привело к тому, что сектор услуг стал доминировать как с точки зрения количества занятых в нем работников, так (правда, не сразу и не везде) и по его доле в структуре ВВП.

Почему рост производительности труда приводит к таким парадоксальным результатам?

Чтобы ответить на этот вопрос, надо пояснить, что под сферой услуг в теории постиндустриального общества понимают как услуги, непосредственно связанные с производством (такие, как транспорт, строительство и торговля), финансовые страховые услуги, так и услуги по социально-культурному обслуживанию населения (туризм, шоу-бизнес, СМИ), и, наконец, общественные услуги (здравоохранение, образование и административные службы). Причем именно последние демонстрируют бурный рост, начиная с середины XX в.

Во всех этих областях и видах услуг подавляющее большинство занятых сильно отличается от представителей классического рабочего класса, во-первых, тем, что это, как правило, женщины, а не мужчины, и, во-вторых, тем, что образ их жизни не зависит от ручного труда или манипуляций машин. Они большую часть времени живут в мире информации и управленческой иерархии, т. е. бюрократии. Кроме того, они не могут обходиться без технических компетенций и знаний.

Вопрос о перспективах рабочего класса встал в полный рост именно в период становления теории постиндустриального общества из-за изменений в структуре занятости населения. Считать ли инженера или врача, учителя или банковского клерка рабочим на основании марксистского критерия владения/не-владения средствами производства? Ответ на этот вопрос расколол левое движение Запада. Мы считаем, что такая постановка вопроса в условиях отделения собственности от управления, когда даже рабочий в традиционном смысле этого слова через систему пенсионных и взаимных фондов является собственником или акционером своего или другого предприятия, просто устарела. Новый социальный вопрос формируется вдоль линии напряженности, идущей от уполномоченного принимать решение к вынужденному его исполнять; от компетентного к неспособному и к незнающему. В обществе всеобщего наемного труда дихотомия собственник/не-собственник просто неактуальна.

Таким образом, центрирование знания в качестве движущей силы нового социума есть существенная черта теории постиндустриального общества. **Д. Белл** определяет знание как “совокупность субординированных факторов или суждений, представляющих собой аргументированное утверждение или экспериментальный результат, способный быть переданным другим людям с использованием средств связи в определенной систематической форме”. Далее, автор

отличает “знания от новостей и сообщений развлекательного характера. Знание состоит как из новых суждений (исследований), так и из новых изложений уже известных суждений (учебников)” [1, 235]. Близки к этой точке зрения **Э. и Х. Тоффлеры**. “В повседневном употреблении слово “знание” — это краткое обозначение всего, что мы считаем истинным... Но только наука представляет собой самокорректирующее знание” [9, 182]. Именно научное знание в условиях постиндустриального общества становится основным ресурсом производства, управления, культуры.

По сравнению с другими ресурсами научное знание обладает некоторыми специфическими чертами. Первая черта — знание по своей сути не является конкурентным ресурсом, т. е. оно является общедоступным. Им могут пользоваться одновременно многие. Вторая — знание как таковое суть нематериально. Третья — знание накапливается нелинейно, т. е. благодаря открытиям и озарениям оно скачкообразно растет. Четвертая — знание относительно, т. е. каждый отдельный фрагмент знания приобретает значение только в системе других фрагментов, создающих контекст. Пятая — знание может соединиться с другим знанием, т. е. оно коммулятивно. Чем больше знаний, тем более разнообразны и полезны из них комбинации. Шестая — знание является самым мобильным ресурсом. Седьмая — знание может быть сжато до ряда абстракций и символов, т. е. оно компактно. Восьмая — знание неисчерпаемо и накапливается с возрастающей скоростью.

Но самые главные, на наш взгляд, характеристики знания как такового — это его уникальность в отличие от товаров, на которые существует рыночная цена, а также его избирательность. Под последней особенностью имеется в виду доступность знания только тем, кто может по своим способностям или своему образованию его усвоить, а значит, и обладать знанием, и использовать его. Говоря другими словами, знание — элитарно, несмотря на то, что общедоступно, прежде всего, благодаря системе образования. И, тем не менее, именно знание становится непосредственной производительной силой постиндустриального общества.

Но знание всегда было опорой человечества, заметят нам. Коли так, в чем же тогда подлинная новизна постиндустриального общества? Наш ответ — в научном подходе к управлению общественным развитием, что наиболее выпукло и ярко отразилось в становлении и развитии такого чисто западного феномена, как **социальное государство**.

О государстве как таковом классики постиндустриализма писали не очень много. Это и понятно, так как, согласно их методологии, они больше анализировали “техносферу”, хотя и подчеркивали, что революционные изменения в этой области ставят новые вопросы перед политиками и экспертами. Правда, есть небольшой пассаж у **Э. Тоффлера**, когда он, констатируя происходящий разрыв между производством и потреблением при становлении индустриализма, отмечал, что в этом случае появилась необходимость в приведении в соответствие между собой “техносферы”, “социосферы” и “инфосферы”. “Из данной потребности в интеграции в цивилизации Второй волны возник самый главный координатор всего, интеграционный двигатель системы, — Большое Правительство” [8, 122]. Именно оно “было великим ускорителем и интегратором. Силой принуждения и взимания налогов оно делало то, за что частное предпринимательство не решалось взяться” [8, 124].

Но целостного анализа мы у цитированных западных классиков не найдем, — только описание возрастающей роли экспертов, научного сообщества, политической элиты и возможных проблем с демократией в этой связи. По нашему мнению, только функционирование социального государства позволило бы перераспределить сокращающиеся рабочие места в сферу услуг (в самом широком смысле), финансировать научные разработки, революционизировать производительные силы, внедрять систему образования и здравоохранения. Никакими потребностями “техносферы” невозможно объяснить все эти вложения.

Для начала рассмотрим подробнее ситуацию взаимоотношения общества и государства в условиях индустриального капитализма, затем — причины появления такого феномена, как “социальное государство” и комплекс взаимоотношений последнего с постиндустриальным обществом. Как известно, индустриальное общество зарождается на определенном этапе развития капиталистического накопления, когда уже появился национальный рынок, национальное либеральное государство, которое признает некоторые права и свободы своих граждан. А также появился и такой специфический товар, как рабочая сила.

В свою очередь, исторически капиталистическая система развивалась в процессе реализации требований либеральных свобод и демократии. Первыми, кто их теоретически обосновал, были **Т. Гоббс** и **Дж. Локк**, а детально разработали и

воплотили в законодательные акты американские просветители XVIII в. Изначально в теории либерализма право голоса в государственных и общественных делах признавалось только за собственниками, приумножающими свою собственность, а подотчетность власти понималась, прежде всего, как запрет вводить новые налоги или определять уровень налогообложения без согласия налогоплательщиков, принимаемых как народ, или их представителей.

Теоретики исторически первой формы либерализма считали, что гарантией для основной свободы человека — свободы иметь и приумножать свою собственность могут стать юридически закрепленные права человека и гражданина, защитой которых становятся закон и независимый суд (**Ш. Монтескье**). На наш взгляд, очень важна и общественная солидарность граждан в виде самоуправления местных общин. Все эти идеи были позднее обобщены в теорию правового государства.

Таким образом, к началу XIX в. были сформулированы и обоснованы все основные идеи и концепции демократического правового (в политической и юридической литературе как синоним используется понятие “конституционное”) государства. При этом, по нашему глубокому убеждению, необходимо иметь в виду, что исходной предпосылкой этой концепции был жизненный мир мелких свободных и равных собственников, проживающих в местных сообществах. Однако становление индустриального способа производства нарушило эту сельскохозяйственную идиллию.

Развитие крупной промышленности, которой имманентно свойственны рационализация, стандартизация, специализация, четкое разделение труда, разорвало тотальность раннего буржуазного жизненного мира. В этой новой ситуации гражданин отделился от собственности — от земли. Индивид отделился от способности трудиться и стал жить не за счет результатов труда, а за счет продажи своей способности трудиться. Изменилась и семья — из патриархальной она стала нуклеарной. И самое главное — распалась общинная жизнь, прежде всего, из-за мобильности населения в поисках работы, но также и вследствие социального расслоения. И как результат этих процессов появились и расцвели пышным цветом разнообразные формы девиантного поведения.

Выскажем убеждение в том, что именно эти глубинные процессы, лежащие в основе индустриализации, приводили к эрозии основ либераль-

ной демократии. В результате “Великой трансформации” (понятие, введенное **К. Полян** для обозначения данного периода истории [7, 32]) начала исчезать социальная основа этого типа общества, что, если учитывать ценностное значение идей прав человека и демократии, вызывало драматические социальные и политические конфликты, которые сотрясали все развитые страны на протяжении XIX в. Общественная солидарность, которая покоилась на свободе, равенстве и братстве граждан, была утрачена.

Какие же проблемы породила индустриализация, которые не могли быть решены в рамках первоначального либерального дискурса? Напомним, что понятие “правовое государство” принадлежит буржуазному гражданскому обществу. “Под словами “буржуазное общество” мы понимаем победоносно распространившийся в начале XIX в. общественный порядок, характеризующийся четырьмя основными признаками. Во-первых, правом свободного самоопределения индивидуума в тех сферах общественной жизни, которые не интегрированы непосредственно в официальные государственные структуры, прежде всего в экономике и культуре. Во-вторых, саморегуляцией свободно протекающего процесса экономического и культурного развития. В-третьих, достижением максимальной экономической и культурной результативности в процессе свободного соревнования. В-четвертых, формированием новых, образованных и имущих общественных элит — буржуазии, вытесняющей с государственных должностей прежние привилегированные сословия, прежде всего земельное дворянство” [5, 167].

Формирование этого общества являлось, по сути, грандиозной социальной революцией, независимо от форм и темпов ее протекания. Под “правовым государством” же обычно в современной литературе понимается государство, характеризующееся пятью формальными признаками: во-первых, принципом разделения властей; во-вторых, принципом независимости суда; в-третьих, принципом подзаконности административного управления; в-четвертых, принципом правовой судебной защиты; в-пятых, принципом общественно-правовой компенсации. Но это, по нашему мнению, всего лишь признаки формальной законности, которыми, как показал опыт некоторых стран, могут лишь отлично управлять и извращать бюрократы всех мастей. “Истинный смысл, истинная суть правового государства — это реальная, материальная справедливость. Госу-

дарство является воистину правовым лишь в том случае, если оно — как в своих структурах, так и в своей деятельности — направлено на обеспечение равноправия и справедливости” [5, 170].

Идея социальной справедливости является конституирующей в процессе солидаризации общества на протяжении всей человеческой истории. Именно представление об общественном отношении как справедливом, т. е. intersubъективно признаваемом, обеспечивает легитимацию политических институтов и лидеров. Отсюда правомерно заключить, что именно идея социальной справедливости осуществляет интеграцию общества. Поэтому указанные выше пять принципов формальной законности являются лишь средством на службе этой идеи реальной справедливости, в практическом осуществлении которой и оправдывается идея правового государства как таковая.

Безусловно, в каждом типе общества существует свое понимание идеи социальной справедливости. “Справедливость, как полагалось во времена становления и укрепления буржуазного общества, заключалась в том, чтобы обеспечить каждому такие его естественные права, как право на жизнь, на свободу, на собственность, т. е. права, которые положены каждому индивидууму от природы, права, неотъемлемость которых диктует разум” [5, 171]. Но индустриализация создала такую ситуацию, когда представление о справедливости, которое в свое время объединило все третье сословие и повело его на штурм традиционных институтов Старого порядка, не могло быть реализовано.

Последующая история показала, что создание крупных заводов и фабрик потребовало концентрации в городах индивидов, продающих единственную свою собственность — свою способность к труду, т. е. рабочую силу, и получающих взамен все, что необходимо для жизни, — жилье, пищу и другие радости. Не имеющие никакой собственности, они были лишены человеческого достоинства в глазах буржуазии и именно поэтому могли быть подвергнуты беспощадной эксплуатации. Пауперизация, так ярко описанная **К. Марксом** и другими социалистами, в свою очередь, вызвала классовую борьбу за утверждение человеческого достоинства людей наемного труда и идеи справедливости.

Поскольку граждан, как собственников, становилось все меньше, постольку общество, чтобы избежать десолидаризации и полного саморазрушения, было вынуждено во имя справедливос-

ти отказаться от идеи государства как “ночного сторожа” и создавать новый тип государства, который в научной литературе получил название “социального государства”. Такое государство должно было обеспечить воспроизводство гражданина как человека с чувством достоинства из массы людей, лишенных собственности и живущих наемным трудом.

Назовем основные признаки развитого индустриального общества, к которому применимо понятие “социальное государство”. Во-первых, это система экономики с высокоразвитой концентрацией капитала, с высочайшим уровнем технического развития, с рационализированным процессом труда, со стандартизированными потребностями. Во-вторых, это общественная система, в которой место прежней сословной иерархии заняли классовые противоречия. Причем класс неимущих, обладающий сильно развитым чувством классового сознания, в борьбе добивался политического равноправия с классом собственников. В-третьих, это культурная система с всеобщим образованием, с равным для всех, в том числе и для неимущих, правом доступа к культурным ценностям и достижениям цивилизации. Это система, в которой культура превращается в производство и соответственно организуется. В-четвертых, это государственная система с административным аппаратом, направленным на экономические, социальные и культурные потребности населения, причем аппарат этот используется как для удовлетворения массовых потребностей индустриального общества, так и для управления ими. В-пятых, это такая государственная система, которая в своей деятельности отказалась от “принципа невмешательства”, составляющего основу либеральной государственности, с тем, чтобы перейти к так называемой “социальной интервенции” с целью защиты социально слабых классов и общественных слоев [5, 173].

Говоря другими словами, буржуазное общество — это общество, основой которого является свобода от любого государственного вмешательства в его жизнь. Индустриальное же общество, напротив, это общество, нуждающееся в государственном вмешательстве. Но, и это очень важно, целью этого вмешательства является утверждение принципов равноправия и социальной справедливости, т. е. для сохранения солидарности членов общества, а значит и общества как такового, чтобы его не растащила на куски стихия рынка и неконтролируемая индустриализация. Из вышеизложенного следует, что социальное

государство может возникнуть только демократическим путем во имя утверждения идеи демократии и идеи справедливости как абсолютных ценностей.

Экономическая возможность этого, на наш взгляд, возникает тогда, когда собственность отделяется от управления и последнее бюрократизируется, что облегчает государственное вмешательство структурно. Таким образом, для обеспечения бесперебойного функционирования демократического государства необходимо было создать такую систему социальной безопасности граждан, которая бы защищала их от опасностей рыночного индустриального хозяйства. Объективно создавалась ситуация, когда свобода для всех, провозглашаемая конституцией, на деле могла обернуться засильем обеспеченных граждан, в то время как бедные, впадая в экономическую зависимость, по сути, исключались из процесса принятия политических решений.

Для того чтобы появилась эта возможность (т. е. для включения лишенных собственности граждан в демократический процесс), потребовалось переосмыслить и переформулировать ряд принципиальных “естественных прав” человека — права на жизнь, права на собственность, а также и концепцию права как такового. Стало ясно, что для граждан, существующих за счет продажи своей способности к труду, право на жизнь может быть реализовано только в виде права на достойный труд. Именно поэтому все мероприятия по гуманизации труда начинались во всех странах с деятельности фабричных инспекций.

Было установлено также, что матрица индивидуального и свободного трудового контракта не создает равноправия сторон (рабочего и капиталиста) в договоре, хотя именно на этом постулате держалось тогдашнее право. Такое равенство может быть достигнуто только через признание реальности и значимости трудового коллектива, который дает возможность отдельному рабочему реализоваться как полноценному субъекту в отношениях с работодателем. Поэтому во всех развитых странах неизбежно возникали профсоюзы, которые могли вести переговоры на равных с предпринимателями, а также появился механизм коллективного трудового договора, в котором определялись базовые условия по найму. И, как вершина этого процесса пересмотра основных догматов либерализма, появилась система обязательного коллективного страхования от рисков наемного труда: внезапной утраты трудоспособности, старости, безработицы и др.

“Технология страхования играла фундаментальную роль в изменении правовой сферы, — констатирует **Р. Кастель**. — Разделяя законные обязательства и индивидуальную ответственность, социальное право может учитывать обобществление интересов, что является следствием солидарности, объединяющей разные части социального тела... Система страхования запустила механизм солидарности, даже если акционеры не поняли этого” [2, 338]. Конечно, рабочий платит страховку не для того, чтобы быть солидарным. Однако он становится таковым. Его интерес теперь зависит от интересов других членов коллектива и даже всего класса, состоящего из застрахованных работников. Таким образом, в системе обязательного социального страхования индивидуальный риск покрывается за счет того, что он включен в систему коллективной защиты.

Но самое главное заключалось, на наш взгляд, в том, что эта система позволяла преодолеть дихотомию “автономная собственность/гетерономный труд”. “Решение социального вопроса состояло не в том, чтобы отменить оппозицию собственник/не-собственник, а чтобы переопределить ее, то есть противопоставить частной собственности другой тип собственности, а именно: общественную, позволяющей получить защиту, не имея частной собственности” [2, 343]. Таким образом, теперь источником социальной безопасности стала своего рода передача собственности посредством труда и под контролем государства.

Появление собственности общественных фондов, управляемых государством, создало новую историческую ситуацию, когда взносы были обязательны, и они давали неотчуждаемое право, которое нельзя было вывести на рынок. Зарплата перестала являться только вознаграждением рабочему, эквивалентом стоимости его рабочей силы. Отныне она содержала в себе часть, представлявшую собой своеобразную трудовую ренту для внепроизводственных ситуаций. Страхование вписывает рабочего в правовой порядок. Определенные преференции получило и государство. Теперь, управляя общественной собственностью, оно перестало быть только защитницей буржуазной собственности и, следовательно, стало опираться на более широкую социальную базу. У него отпадает необходимость бороться с программой социалистического присвоения всей собственности.

Итак, концепция социального государства считает возможным достигнуть справедливости и солидарности в обществе посредством вме-

шательства демократически легитимированной власти ради сохранения и роста капиталистического способа создания богатства. В качестве способа конституирования солидарности в индустриальном обществе социальное государство избрало, в конечном итоге, гарантирование своим гражданам определенного уровня потребления через трансферты и дополнительные выплаты некоторым категориям населения. Поэтому в своем развитом виде социальное государство — это “государство всеобщего благоденствия”. Именно поэтому мы можем утверждать, что социальное государство опосредовало собою взаимоотношение “производство — обмен — потребление” благодаря социальной инженерии и социальным реформам. Кроме того, необходимость управлять новым сложным обществом потребовала нового более глубокого понимания специфики социального и тем самым предопределила бурное развитие социальных наук, точно так же, как потребности индустриального развития детерминировали рост теоретического знания.

Из изложенного выше ясно, что теория постиндустриализма могла быть выработана только в условиях западного социального государства. Существенные признаки постиндустриального общества, сформулированные **Д. Беллом**, — это не что иное, как экспликации имманентных сущностей социального государства в его современной, развитой форме. Иначе говоря, это общество, в экономике которого приоритет перешел от производства товаров к производству услуг, проведению исследований, организации системы образования и повышению качества жизни. Именно в условиях социального государства и концентрации капитала собственность отделилась от управления и, как результат, произошла бюрократизация корпораций.

Поскольку во имя социальной справедливости и демократии государственный аппарат был вынужден из-за напряженного классового противостояния активно вмешиваться в рыночное хозяйство (с целью перераспределения национального дохода), постольку можно сказать, что тогда была разорвана непосредственная связь производства и потребления и действительно возросло значение сферы услуг. Государство стало стимулировать научные исследования путем как финансирования, так и организации соответствующих институтов. Новые задачи потребовали модернизации системы образования, и эту задачу также успешно решает социальное государство, в том числе за счет роста доступа к образованию

различных социальных меньшинств. И уж, конечно, одна из главных задач политики всеобщего благосостояния — повышение качества жизни своих граждан.

Отметим, что другой существенной характеристикой постиндустриального общества **Д. Белл** считал то, что в нем класс технических специалистов стал основной профессиональной группой, причем, что самое важное, любые инновации зависят от достижений теоретического знания. На политическом уровне представители этого нового класса выступают в качестве консультантов, экспертов или технологов. Очевидно, что бюрократизация корпораций и интервенционистские амбиции социального государства действительно вызвали к жизни новый класс, описанный американским ученым. Более того, можно сказать, что весь проект социального государства имеет своей предпосылкой веру в то, что (1) общество и экономика имеют свои законы, что (2) их можно познать и сформулировать, что (3) на основе знания можно справедливо конституировать социальную реальность бюрократическими методами.

Именно поэтому очень часто критики социального государства редуцируют весь проект к попытке социальной инженерии, игнорируют демократическое содержание этой концепции и практики. Поэтому значение класса технических специалистов, администраторов, бюрократов и исследователей резко возрастает по мере успешной реализации проекта “социального государства”. Рост значения теоретического знания, прежде всего, по нашему мнению, связан также с описанными процессами.

Вновь встают далеко не риторические вопросы: Так существует ли такой феномен, как “постиндустриальное общество”? Какую историческую тенденцию уловили основоположники этой теории? И если оно существует, то каковы перспективы у социального государства в этой связи? Безусловно, теория постиндустриального общества описывает реальные исторические изменения, которые начали происходить на Западе с середины 50-х годов XX в. Основателям этой теории удалось зафиксировать и описать классический случай “непредвиденных последствий”. Несмотря на то, что они не акцентируют прямую связь социального государства и возникающего постиндустриального общества, им удалось концептуализировать точку бифуркации современного общества, а именно — формирование приоритета теоретического знания как основ-

ного экономического, социального и политического ресурса.

Именно осознание этого факта является конституирующим фактором появления на арене истории новых классов — технократов, бюрократов и обслуживающих их потребности ученых. Теперь самоопределение класса уже реализуется не только и не столько в процессе производства, что было характерно для индустриального общества. **Д. Белл** так и пишет: “В конечном итоге класс означает... систему, установившую основополагающие правила приобретения, владения и передачи различных полномочий и связанных с ними привилегий” [1, 485].

Естественно, что такое положение дел оказывает влияние на представление граждан о справедливости — об этой осевой идее при конституировании солидарности. Учитывая основополагающий характер демократических ценностей для западной цивилизации в индустриальном обществе, как показано выше, социальность формируется через гарантирование государством определенного уровня потребления, что, в свою очередь, создает условия для воспроизводства гражданина, способного принять участие в демократическом процессе.

В постиндустриальном же обществе обычно считается, что ситуацию “включенности в новую экономику знаний” можно попытаться создавать через систему образования. Но знание, как общественное благо, не только обладает качеством общедоступности (неконкурентности), но и свойством избирательности, т. е. его могут усваивать и тем более развивать далеко не все. Говоря другими словами, развитие человеческого общества шло и идет от борьбы за конкурентные ресурсы, которая была частично разрешена с помощью социального государства, к ситуации, когда ресурс общедоступен, но не все могут его использовать. И эта ситуация представляет собой еще одну сильную угрозу социальному государству, а значит, и солидарности западного общества.

Таким образом, бюрократизация социального государства порождает неспособность адекватно реагировать на нужды общества, которое им порождено. На высшей стадии его развития (на этапе государства всеобщего благосостояния), когда ведущей темой демократического дискурса становится коллективное благоприятствование “социально невключенным” группам населения, эмпирически становится очевидно, что происходит десинхронизация формы социального государства и масштабов постиндустриального общества,

которое, с точки зрения социальности, суть общество всеобщего наемного труда. Именно тогда так называемому “среднему классу” становится понятно, что государство не может быть источником благосостояния, а скорее даже наоборот.

В обществе социально равных индивидов позитивная дискриминация и политика включения приводят к росту напряженности и десолидаризации социума. Да и знание, основной ресурс возникающей новой экономики и политики, — также по своей природе недемократично. Иначе говоря, возникают серьезные угрозы идеалам равенства и свободы, на базе которых были сконструированы социальность и солидарность новейшего западного общества.

Социальное государство являлось уникальной исторической инновацией, своеобразным социальным компромиссом, которому удалось создать новую социальность или способ солидаризации общества исходя из жизненного мира буржуа и наемного рабочего, т. е. на основе синтеза идей либерализма и демократии. ***В законченном теоретическом виде этот синтез выразился в идее социального правового государства, где правовое подразумевало демократию, а социальное определяло гарантии устойчивости жизненных условий для всех граждан,*** прежде всего, для лиц наемного труда. Концепция эта не была статична и успешно практиковалась и развивалась на протяжении почти ста лет. Но, начиная с середины 50-х годов XX в., некоторым ученым стало заметно, что государство подчинило себе общество, что оно перестало быть арбитром социальных конфликтов.

Этот новый симбиоз гражданского общества и социального государства был назван “постиндустриальным обществом”, так как основным ресурсом во всех сферах социального стало знание (информация), а не индустриальный способ производства или потребления. Знание и бюрократизация всех институций социального государства (частных корпораций; общественных корпораций, — таких, как университеты или больницы; муниципального или государственного управления) создали угрозы основам жизненного мира западного человека, особенно таким ценностям, как справедливость, равноправие, демократия в широком смысле этого слова. Следовательно, вновь проявилась угроза десолидаризации общества, которая, прежде всего, проявляется в снижении доверия у граждан к институтам социального государства. И сейчас основной вопрос для развитых стран состоит в том, как найти новые способы

конституирования социальности: использовать ли достижения социального государства или все подвергнуть радикальному сомнению? Следует ли, как прежде, исходить из принципов “первобытного” либерализма (как это предлагают, например, американские неоконсерваторы)?

Первая реакция на начавшийся недавно мировой финансовый кризис показала, что любое государство пытается бюрократическим способом восстановить солидарность, подорванную в эпоху глобализации. И это вызывает серьезные протесты западной общественности. Поэтому можно с высокой степенью уверенности сказать, что развитые страны будут искать выход из сложившейся ситуации на основе консенсуса, который будет включать все предпосылки жизненного мира гражданина социального государства: демократия, subsidiarность, солидарность, защита статуса гражданина как такового, ориентация на интересубъективно разделяемые ценности свободы и справедливости. Плюс высокие экологические стандарты жизни на всей планете. Именно эти ценности и определяют понятие “качества жизни” для нового поколения граждан, составляющих постиндустриальное общество и порожденных практикой социального государства.

Литература

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Пер. с англ. — М.: Academia, 1999.
2. Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда. — СПб.: Профиздат, 2009.
3. Кочетков В. В., Кочеткова Л. Н. Истоки и перспективы глобализации // Социальная политика и социология (Москва). — 2009. — № 2.
4. Кочеткова Л. Н. Социально-философский анализ феномена идеологии. — Автореф. ... дисс. канд. филос. наук. — М., 1995.
5. Политическая философия в Германии: Сб. ст.: Пер. с нем. — М.: Современные тетради, 2005.
6. Сіленко А, Коляденко В. Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. Світовий досвід і перспективи України. — К.: ТЕС, 2002.
7. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.
8. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1999.
9. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство: Пер. с англ. — М.: Профиздат, 2008.

Рассматривается взаимосвязь индустриального/постиндустриального общества и правового социального государства. Авторы сравнивают экспликацию основных характеристик постиндустриального общества в описании Д. Белла и доказывают, что оно могло возникнуть только в условиях социального государства на Западе. Излагается новое понимание сущности социального государства. Она связана с утверждением человеческого достоинства индивида, лишеного всякой собственности. Актуализированное понятие социального государства позволяет точнее определить траекторию выхода из современного мирового кризиса, который есть не что иное, как первый глобальный кризис постиндустриального общества.

Розглядається взаємозв'язок індустріального/постіндустріального суспільства і правової соціальної держави. Автори порівнюють експлікацію основних характеристик постіндустріального суспільства в описі Д. Белла і доводять, що воно могло виникнути тільки в умовах соціальної держави на Заході. Викладається нове розуміння сутності соціальної держави. Вона пов'язана з утвердженням людської гідності індивіда, який не має жодної власності. Актуалізоване поняття соціальної держави дає змогу точніше визначити траєкторію виходу із сучасної світової кризи, яка є не що інше, як перша глобальна криза постіндустріального суспільства.

This article is devoted to the consideration of the interconnection between the industrial/post-industrial society and the welfare state. After the analysis of the main features of the post-industrial society in D. Bell's interpretation the author shows that the new society is possible to exist only on the basis of Western welfare state. In addition there is a new definition of the essence of that social institute. In author's opinion its main aim is to maintain human dignity of an individual dispossessed of any property. Also the author asserts that such a renovated concept of the welfare state puts civil society and government into a position to smooth over the consequences of the global crisis. The latter is nothing but the first crisis of the post-industrial society.

Получена 10 июня 2009 г.

ТЕРОРИЗМ І СВІТОВА БЕЗПЕКА В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 128–132

Розглядаються питання впливу тероризму на світову безпеку та особливості національної безпеки України у XXI ст. як взаємопов'язані складові процесу соціальної, економічної та політичної стабільності держав.

Тероризм, масштаби його розвитку у сучасному світі принципово по-новому поставили питання національної, регіональної і глобальної безпеки [2; 5; 7]. Ця нова парадигма безпеки започаткувала суттєво відмінні відносини між державами, по-новому вимагає поглянути нині на питання могутності держав: у який спосіб вони забезпечуються. Визначальне місце, зокрема, у комплексі цих питань зайняло питання інформаційної безпеки, захисту окремими державами свого національного інформаційного простору [7].

Важливість окресленого завдання полягає в тому, що нині традиційних засобів позбавлення від тероризму, його попередження чи унеможливлення фактично вже виявляється недостатньо. Про це засвідчили масові терористичні акти у США, Росії, багатьох країнах Сходу, Середньої Азії в останні десять років.

Саме у світлі нових викликів часу, нового бачення, методологічних, політичних і соціальних підходів терористичні дії, тероризм постають нині не тільки як засіб з'ясування політичних, економічних, соціальних та інших суперечностей, а й практично як одна із складних та специфічних форм ведення сучасної війни.

Терористичні акти кінця XX, початку XXI ст. у світі суттєво вплинули на взаєморозуміння, взаємовідносини між державами щодо боротьби з міжнародним тероризмом, — зазначає П. Біленчук [2]. Вплив на глобальну систему міжнародних відносин і систему колективної безпеки тероризму — незаперечний, оскільки відбувається кардинальне переосмислення не лише світових реалій, пов'язаних із системою міжнародних

відносин, а й відносин між людьми взагалі. На уламках біполярного світу, заснованого на конфронтації двох наддержав, формуються нові структури міжнародних відносин, у тому числі у сфері військової, інформаційної безпеки, чого не можна не враховувати у політичному житті, у міжнародних відносинах. Динаміка таких явищ і подій наочно свідчить про те, що світове співтовариство все активніше підключається до вирішення питань, пов'язаних з практичною участю у боротьбі з міжнародним тероризмом, у його знешкодженні. Це стає своєрідною ознакою часу, складних процесів міжнародної інтеграції між людьми, країнами, континентами.

Помітною рисою нової парадигми світової безпеки стає можливість, а часто і необхідність, превентивного застосування сили за межами національної території [8]. Робиться це з метою упередження та нейтралізації загроз національній і міжнародній безпекам, які несе із собою терор. Посилення у міжнародній політиці ролі силової компоненти та відповідна консолідація військово-політичної діяльності у боротьбі з терористичними виявами спричиняє зміцнення діючих і запровадження дещо нових механізмів взаємодії як у двосторонніх, так і у багатосторонніх відносинах між країнами, а на національному рівні прискорюються процеси об'єднання можливостей різних силових структур, оптимізації їх взаємодії у боротьбі з новими загрозами, які є похідними від тероризму.

Україна рішуче засуджує тероризм у будь-яких його виявах, підтримує будь-які зусилля світового співтовариства у боротьбі з терориз-

мом. Такі зусилля, зокрема, зафіксовані резолюцією Ради Безпеки ООН № 1373 від 28 вересня 2001 р. Україною свого часу було підтримано дії коаліційних сил у війні в Афганістані, ратифіковано 12 міжнародних конвенцій щодо боротьби з тероризмом. При цьому український військовий контингент брав участь у стабілізаційних заходах в Іраку, у республіках колишньої Югославії, інших регіонах світу.

Велику увагу Україна приділяє посиленню ролі міжнародних інституцій, насамперед Організації Об'єднаних Націй, у боротьбі з міжнародним тероризмом, що має певну підтримку і з боку світової спільноти. Нагадаємо, що після терористичної атаки на США у 2001 р. нашою країною було запропоновано низку ініціатив загальносвітового визнання [3]:

- схвалення Радою Безпеки ООН спеціальної резолюції щодо боротьби з міжнародним тероризмом, його виявами;
- організація на рівні міністрів закордонних справ спеціального засідання з цього питання;
- пропозиція щодо проголошення 11 вересня Міжнародним днем боротьби з тероризмом;
- створення в рамках ООН нової міжнародної структури, яка б координувала зусилля держав — членів ООН у боротьбі з міжнародним тероризмом та ін.

Такі дії України мали і мають суттєве міжнародне схвалення.

Доцільно у зв'язку з цим познайомитися із окремими аспектами українського законодавства у сфері боротьби з тероризмом, яке не лише суттєво попереджує, унеможливує його, а й має як певні недоліки, так і перспективи для подальшого вдосконалення.

Зазначимо, що українське законодавство нині кваліфікує тероризм як злочин проти людства та загрозу міжнародному миру. Базується воно на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, Конституції України, Кримінальному і Кримінально-процесуальному кодексах, Законах України “Про Службу безпеки України”, “Про міліцію”, “Про оперативно-розшукову діяльність” та інших законодавчих актах, а також міжнародних договорах, учасниками яких є Україна. Цієї нормативно-правової бази в цілому достатньо. Так, Кримінальний кодекс України (ст. 258) кваліфікує тероризм як один із найтяжчих злочинів і передбачає сувору відповідальність за вчинення актів тероризму включно до найви-

шого, передбаченого чинним законодавством покарання — довічного позбавлення волі.

Показовими є і окремі статті Кодексу. Зокрема, ст. 258 Кримінального кодексу України передбачає покарання за матеріальне, організаційне та інше сприяння тероризму, що відповідає вимогам світового співтовариства в цьому плані.

Помітну антитерористичну спрямованість мають також такі статті Кримінального кодексу, як 112 (“Посягання на життя державного чи громадського діяча”), 147 (“Захоплення заручників”), 257 (“Бандитизм”), 260 (“Створення не передбачених законом воєнізованих формувань”), 261 (“Напад на об'єкти, на яких є речі, що становлять підвищену загрозу для оточення”), 278 (“Угон чи захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна”) та ін. Відтак маємо реакцію законодавства не інакше як на окремі різновиди тероризму.

Завдання щодо попередження, виявлення, припинення та розкриття терористичних виявів (уже як практичне завдання), за українським законодавством, належать до компетенції Антитерористичного центру Служби безпеки України, який було створено відповідно до Указу Президента України ще 11 грудня 1998 р.

Активізація терористичної діяльності у світі привела до того, що 20 березня 2003 р. був прийнятий окремий Закон України “Про боротьбу з тероризмом”, роль якого важко переоцінити. Цей документ став своєрідним базовим актом українського законодавства, який регулює правовідносини у сфері спеціальної протидії тероризму. Він одночасно конкретизує організаційні засади боротьби з тероризмом, визначає повноваження і компетенцію відповідних державних органів щодо питань боротьби з терористичними виявами, визначає перелік протиправних видів діяльності, які сприяють тероризму і т. ін.

Українська держава робить окремі суттєві кроки у співпраці зі світовою спільнотою з питань протидії терористичній діяльності, в тому числі на міжнародній арені. Оскільки Україна під егідою ООН свого часу приєдналася до процесу створення ефективної системи боротьби з тероризмом, то нашою державою було ратифіковано понад десять міжнародних конвенцій, протоколів та інших універсальних антитерористичних інструментів ООН. Серед них такі документи: Декларація про заходи по ліквідації міжнародного тероризму від 1994 року із доповненнями від 1996 року (ООН); регіональні угоди, зокрема Угода про співробітництво у боротьбі з терориз-

мом між державами, прийнята членами СНД від 1999 р., та ін. За ініціативою і пропозицією України країнами ГУАМ було розпочато розроблення комплексної стратегії спільних дій, спрямованої на боротьбу з міжнародним тероризмом, іншими видами злочинності у світі.

Суттєву підтримку світової громадськості отримали конкретні ініціативи української сторони, що були сформульовані в листопаді 2001 р. у Варшаві під час роботи Міжнародної конференції з боротьби з тероризмом. Такі ініціативи були реалізовані шляхом визначення комплексу заходів, які спрямовувалися на усунення передумов до терористичної діяльності та активізації діалогу серед міжнародного співтовариства. За підсумками роботи згаданої конференції був прийнятий План дій щодо спільної боротьби з тероризмом, який враховував його особливості. Крім того, зі свого боку український уряд у грудні 2001 р. затвердив Національну Програму реалізації положень Плану Варшавської конференції, якою передбачалося поглиблення міжнародного співробітництва з питань протидії сучасним терористичним виявам; активізацію обміну інформацією, у тому числі з питань удосконалення законодавства та приведення його у відповідність до норм міжнародного права, документів ЄС та РБ ООН та вдосконалення структури, кадрового, матеріально-технічного забезпечення антитерористичної діяльності спецслужб і правоохоронних органів України. Такий план дій мав суттєве значення у боротьбі з тероризмом.

Україною ведеться робота щодо майбутньої більш предметної участі в європейських силах безпеки. Найбільш перспективною, з огляду на стратегію розвитку співробітництва України та ЄС у галузі безпеки боротьби з тероризмом, є миротворча діяльність. Сприяють цьому великий досвід і авторитет українських миротворців, здобутий під час урегулювання багатьох конфліктів у рамках ООН та ОБСЄ, а також тісні стратегічні відносини з північноатлантичним альянсом й антитерористичною коаліцією під керівництвом США. При розгляді та вирішенні питань вступу (чи ні) до НАТО це має суттєве значення.

Виходячи з пріоритетів зовнішньої політики можна зазначити, що Україна і надалі займатиме однозначну принципову позицію щодо вироблення світовою спільнотою узгоджених і скоординованих дій та розвитку міжнародно-правової основи протистояння терористичній загрозі. Врешті, це має велике значення для стабілізації соціальних відносин у самій Україні.

Наша країна, як відомо, безпосередньо не зазнала терористичних нападів, однак громадяни України вже є серед жертв масштабних терактів на теренах інших держав. І все ж таки, на думку багатьох експертів, для виникнення в Україні терористичного руху є певні об'єктивні передумови. Ознакою сучасного життя в Україні останнім часом стали вибухи та підпалення з метою залякування, замовні вбивства, захоплення заручників задля викупу та інші вияви терористичного характеру, що становлять серйозну соціальну небезпеку і не можуть лишатися поза увагою.

Поширення світового тероризму, у тому числі у сусідній Росії, активна участь нашої держави в антитерористичній коаліції та миротворчих операціях по всій планеті, посилення міграційних потоків, насамперед з регіонів підвищеної терористичної активності, спонукає Україну, її владні структури до визначення нових концептуальних підходів у проведенні державної політики у сфері безпеки загалом як цілісної системи.

Важливо, що найвірогідніші загрози національній безпеці України у воєнній сфері визначено у Концепції (основах державної політики) національної безпеки України, яку було прийнято 16 січня 1997 р. із змінами та доповненнями від 21 грудня 2000 р.

Зміна характеру, особливостей нинішніх загроз та їх глобалізація, поширення терористичних виявів у світі, звичайно, потребують розроблення сучасних методичних підходів до забезпечення національної безпеки держави та створення спеціальної системи запобігання і реагування на ці загрози, раціональної системи ранжування їх пріоритетів, новітніх підходів та ідей до забезпечення безпеки людини, суспільства й держави, а відтак і усього людства.

Щодо національної безпеки нині у світі ключовим питанням у цьому плані є створення надійних та ефективних систем глобальної і регіональної безпеки, їх адаптація до нових викликів і загроз часу. Це одночасно стосується як колективних, так і національних систем безпеки. Тобто на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин особливо актуальною для України є необхідність зміни передусім концептуальних поглядів на побудову цілісної системи національної безпеки, враховуючи сучасні як зовнішні, так і внутрішні загрози, що пов'язані з поширенням останнім часом світового тероризму.

Підсумуємо і те, що у сучасних умовах актуальною постає проблема формування нового геополітичного оточення України під впливом двох

протилежних тенденцій: тенденції дезінтеграції та децентралізації раніше існуючої “радянської” системи безпеки та тенденції створення нових інтеграційних субрегіональних структур безпеки країн Східної та Центральної Європи, входження країн в існуючі, але трансформовані регіональні європейські інститути безпеки. Проблема ця складна, оскільки еволюція структур воєнної безпеки, у свою чергу, потребує цілісного, комплексного аналізу причин, передумов і факторів, що впливають на стан безпеки України як самостійної держави. Щоб досягти цього, необхідно опрацювати основні принципи і стратегічні цілі політики національної безпеки України на перспективу, врахувати нову структуру загроз і викликів національним інтересам і національній безпеці в ХХІ ст., визначити геополітичні орієнтири, альтернативи і наслідки геополітичного вибору України, сформувані стратегічні напрями і пріоритети політики в усіх визначальних сферах національної безпеки, здійснити перебудову стратегії національної безпеки України з метою приведення у відповідність до сучасних викликів і загроз.

Постійно зростає роль безпосередньо стратегії національної безпеки. Вона має полягати не стільки у захисті держави та її політичних інститутів, як у захисті безпосередньо людини і суспільства. Іншими словами, парадигма національної безпеки України, скоріше за все, визначатиметься не стільки зовнішніми, скільки здебільше внутрішніми факторами. Постає питання: чи зможе країна подолати соціально-економічні, політичні та інші негаразди, зберегти свою незалежність, визначитись у найбільш принципових питаннях економічного та соціально-політичного розвитку, а значить, посісти належне їй місце серед європейських держав і держав світу.

Також потребує вирішення комплекс питань щодо приведення військової організації держави у відповідність з новою системою загроз ХХІ ст., у тому числі тероризму.

Зазначимо, що нинішня структура військової організації України, відповідно до Концепції (основ державної політики) національної безпеки України від 16 січня 1997 р., спрямована переважно на захист держави від зовнішніх загроз і фактично не має дійового механізму боротьби з новітньою терористичною загрозою, яка є реальністю сучасного світу. Світова практика свідчить про те, що в різних країнах загальнодержавні координаційні органи у сфері боротьби з тероризмом виникали, як правило, вже після того, як це явище

набувало серйозних масштабів і загроз і перетворювалося на реальну загрозу національній безпеці взагалі, як явище, загрознає для усіх суціль. Україні, на нашу думку, слід будувати нову парадигму національної безпеки з урахуванням реальних процесів, які відбуваються на теренах колишнього СРСР, в післярадянську добу. Пострадянський простір характеризується надзвичайно високою конфліктогенністю та вибухонебезпечністю. І це явище притаманне багатьом пострадянським, постсоціалістичним країнам.

Фахівці зазначають, що неврегульований конфлікт у Придністров'ї, конфлікти на Північному Кавказі, Чорноморсько-Каспійському регіоні негативно впливають на стан національної безпеки України у вигляді неконтрольованого поширення зброї, наркотиків, збільшення кількості біженців і незаконних мігрантів. Непоодинокими є також випадки взаємодії російських терористичних угруповань з українськими радикальними політичними рухами: навчання бойовиків УНА-УНСО на території Чечні, здійснення підготовки українських бойовиків російськими націоналістами, участь громадян України у бойових діях в Чеченській Республіці на боці незаконних військових формувань. Такі дії повинні глибоко і предметно аналізуватись і братися до уваги при будь-якому попередженні тероризму.

Таким чином, при формуванні нової парадигми національної безпеки України варто зробити наступне:

- а) визначити структуру загроз і викликів національним інтересам держави на найближчі десятиліття і на її базі здійснювати практичну роботу;
- б) сформулювати основні принципи і стратегічні засади політики національної безпеки України на перспективу;
- в) визначити пріоритетні напрями щодо інтеграції України в європейські структури безпеки у ХХІ ст.;
- г) визначити головні пріоритети у сфері геополітики, оборони та реформування збройних сил і правоохоронних органів в Україні.

У боротьбі із сучасним тероризмом основний акцент має бути зроблений не на припиненні терористичного акту, а на його профілактиці. Розв'язання цієї проблеми можливе за умови скоординованих дій правоохоронних органів, підтримки державних і громадських структур, тобто при належній державній турботі щодо вітчизняної законодавчої бази з боротьби з тероризмом.

Література

1. Абдухалимов А. Терроризм и экстремизм в политическом конфликте // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 1.
2. Біленчук П., Сав'юк О. Тероризм — глобальна проблема людства // Юрид. вісн. України. — 2006. — № 39.
3. Гречин Є. Розвиток міжнародної конвенційної практики у сфері боротьби з міжнародним тероризмом // Міжнародне право. — 2006. — № 5.
4. Емельянов В. П. Терроризм как явление и как состав преступления. — Харьков, 1999.
5. Куклина И. Мировой терроризм и международные структуры обеспечения безопасности // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 1.
6. Кутирев В. Террор в отношениях между народами (возникновение современного международного терроризма — это реакция на становление нового глобального мирового порядка) // Свободная мысль. — 2006. — № 2.
7. Ліпкан В., Майоров В. Проблеми боротьби з міжнародним тероризмом // Міжнародне право. — 2006. — № 2.
8. Мселлеу С. А. Корни террора (на какой почве процветают корни террора и что такое современный терроризм?) / Пер. с англ. Б. Петрука // Азия и Африка сегодня. — 2006. — № 3.
9. Паин З. А. Социальная природа экстремизма и терроризма // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2000. — № 3.
10. Петров К. Е. Структура концепта "терроризм" // Политис. — 2003. — № 4.
11. Сенченко М. Тероризм — винахід міжнародних банкірів для фінансового світу // Персонал. — 2006. — № 4.
12. Хазанов А. Третья мировая война // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 2.

Сучасний тероризм одночасно впливає як на міжнародну безпеку, так і на національну безпеку окремих держав. Забезпечення останньої — найважливіша умова стійкого світового порядку.

Международный терроризм одновременно влияет как на международную безопасность, так и на национальную безопасность отдельных стран. Обеспечение последней — важнейшее условие стабильного мирового порядка.

Надійшла 27 червня 2009 р.

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 133–138

Автором пропонується вважати громадські організації складовими політичної системи, враховуючи дискусійність питання. Основну увагу приділено нормативно-правовим актам, в яких визначається місце і роль громадських організацій в політичній системі України.

Найбажаніша мета українського народу — створення незалежної демократичної держави втілилась у життя. Після проголошення незалежності відбулося становлення якісно нової політичної системи українського суспільства, сформувалась Українська держава як суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова, у процесі розбудови громадянського суспільства почали утверджуватися демократичні принципи суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Цьому значною мірою сприяє діяльність громадських організацій як своєї складової політичної системи незалежної України.

Варто зазначити, що в умовах колишнього СРСР до політичної системи належали партія як ядро політичної системи, держава і громадські організації [17, 20]. Громадські організації входили в цю систему штучно, без урахування їх реальної ролі у політичному житті суспільства, адже реальною, хоча і незначною, була участь у політичному житті лише молодіжних організацій, зокрема комсомолу, політична діяльність якого відбувалася під керівництвом партії [11, 58]. На сьогодні питання віднесення громадських організацій до складових політичної системи суспільства є дискусійним.

На думку В. Погорілка, такими можуть вважатися тільки об'єднання громадян, головною функцією котрих є здійснення політичної діяльності, тобто політичні партії. Сучасні політичні партії відіграють важливу роль у функціонуванні і розвитку політичної системи шляхом сприяння і вираження політичної волі народу.

В. Хропанюк вважає, що до політичної системи суспільства належать такі об'єднання громадян, як держава, політичні партії, профспілки, молодіжні, жіночі та релігійні організації, виробничі кооперативи, акціонерні товариства та ін. [16, 46]. На думку П. Рабіновича і співавторів, політична система охоплює як державні утворення (органи держави, підприємства й установи), так і громадські об'єднання (зокрема, політичні партії), а також недержавні підприємства і трудові колективи [14, 15].

У сучасній юридичній літературі утвердилося переважно нове, еволюціоноване поняття політичної системи [12, 8]. Так, за правового підходу політична система — це сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому.

Політична система складається з трьох взаємодіючих підсистем [13, 8–9]:

- інституціональна — складається з таких інститутів, як держава, політичні партії, групи інтересів;
- інформаційно-комунікативна — встановлює зв'язок між інститутами політичної системи (зокрема, засоби масової інформації);
- нормативно-регулятивна — створена різноманітними нормами, які визначають поведінку людей в політичному житті, а саме їхню участь у процесах висунення вимог,

перетворення цих вимог у рішення, здійснення рішень.

Але практично всі вчені, незалежно від їхніх поглядів на зміст політичної системи, визнають її головними елементами державу й політичні партії. Саме ці організації є суто політичними, створеними з метою здійснення політики.

З правової точки зору громадські організації за своєю сутністю і характером діяльності не можуть бути політичними, і з цим не можна погодитися. Це впливає насамперед з того, що в їх статутних документах відсутня мета володіння державною владою. Однак сама по собі їх діяльність носить політичний характер, оскільки, поперше, вони об'єднують людей, що входять до тих чи інших політичних сил (політичні рухи, національно орієнтовані групи, прихильники реформування суспільства тощо), крім того, вони становлять політичну базу для виникнення основних політичних партій. По-друге, соціальну базу громадських організацій становлять представники різних верств населення, виходячи з цього цілі громадських організацій спрямовані на соціальний захист різних верств населення, які вступили до їх лав. По-третє, громадські організації прагнуть брати активну участь у державотворенні, формуванні та здійсненні програм соціально-економічних перетворень в Україні, вживанні заходів щодо поліпшення добробуту громадян.

Представники громадських організацій, які обрані до Верховної Ради України та місцевих рад, домагаються виконання цілей та конкретних завдань об'єднань, які вони представляють. Отже, всі громадські організації є політичними за своїм характером.

Крім того, взаємодія та співпраця двох видів об'єднань громадян (політичних партій і громадських організацій) ґрунтується насамперед на їх подібності та єдиному правовому забезпеченні. Виходячи з цього основний напрям взаємовідносин між громадськими організаціями та політичними партіями можна визначити як співпрацю. Саме за допомогою співробітництва з політичними партіями громадські організації мають реальну можливість брати участь у політичному житті держави. Форми участі можуть бути різними, як правило, це моральна або матеріальна підтримка політичних партій або блоків. Така підтримка ведеться в демократичних державах відкрито і цивілізовано. Так, під час виборів професійні спілки та їх лідери можуть відкрито проголошувати про підтримку тої чи іншої політичної партії, закликати своїх членів голосувати за дану

партію, переказувати гроші на виборчий рахунок партії. У свою чергу, політична партія бере на себе зобов'язання включити до свого списку кандидатів у депутати представника громадської організації та підтримувати деякий проект, вносити відповідні зміни до законодавства, тобто вести лобістську діяльність, спрямовану на прийняття рішень в інтересах тих чи інших громадських організацій [9, 30].

Отже, до структури політичної системи будь-якого суспільства входять держава та її органи, політичні партії, суспільні організації та рухи, інші об'єднання громадян у поєднанні з нормативно-правовою основою й політичною ідеологією [8, 176].

Місце і роль громадських організацій у політичній системі незалежної України визначені у Законі України "Про об'єднання громадян", прийнятому Верховною Радою України 16 червня 1992 р.

Найбільш широко концептуальні основи та правові засади діяльності громадських організацій багатопланово втілені у Конституції України.

Важливим є положення ст. 36 Конституції України, в якій юридично закріплено право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [1].

Типологія громадських організацій включає в себе різноманітні підходи: за поставленими цілями, за родом діяльності членів, за рівнем масовості і ступенем впливу, за інтересами, за масштабами діяльності, за ступенем і формою організації та ін.

Найбільш масовими організаціями є професійні спілки. Місце і роль профспілок у політичній системі українського суспільства визначено Конституцією, спеціальним Законом "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", Законами України "Про об'єднання громадян", "Про колективні договори і угоди" та іншими нормативно-правовими актами.

Так, ст. 36 Конституції України визначає, що професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права [1].

Законом України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" зазначено, що професійна спілка — добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання) [5].

Крім того, правову основу діяльності профспілок складає також трудове законодавство в цілому, оскільки воно використовується профспілками для захисту прав та інтересів працівників.

Зокрема, ст. 243 Закону України "Про внесення змін до Кодексу законів про працю України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" визначено, що держава визнає професійні спілки повноважними представниками працівників і захисниками їхніх трудових, соціально-економічних прав та інтересів в органах державної влади та місцевого самоврядування, у відносинах з власником або уповноваженим ним органом, а також з іншими об'єднаннями громадян [6].

Ст. 247 вказаного Закону чіткіше визначені повноваження виборного органу профспілкової організації на підприємстві, організації, установі [6].

Важливе місце в політичній системі незалежної України посідає громадське об'єднання роботодавців.

Законом України "Про організації роботодавців" визначено, що об'єднання організацій роботодавців — неприбуткова організація роботодавців, яка об'єднує організації роботодавців на засадах добровільності та рівноправності з метою представництва і захисту прав та інтересів організацій роботодавців і роботодавців [7].

Значущість організації роботодавців та їхніх об'єднань у політичному та соціально-економічному житті сучасного українського суспільства визначається їхніми правами та обов'язками, передбаченими Законом. Зокрема, організації роботодавців та їхні об'єднання мають право: вносити до органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування пропозиції з питань, пов'язаних з їх статутною діяльністю, брати участь у соціальному партнерстві в порядку і на умовах, визначених відповідним законом, брати участь у формуванні та проведенні державної політики зайнятості населення, одержувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності інформацію із соціально-економічних питань та питань, пов'язаних з трудовими відносина-

ми, розвитком держави, необхідну для виконання своїх статутних завдань, поширювати інформацію щодо своєї діяльності і пропагувати свої ідеї та мету, висвітлювати свою діяльність у засобах масової інформації та виступати їх засновниками відповідно до закону, проводити соціологічні дослідження, створювати наукові інформаційні та навчально-дослідницькі центри, брати участь у розробленні та реалізації державної політики в галузі професійної освіти, у формуванні кваліфікаційних вимог до випускників навчальних закладів, фінансуванні створення та утримання недержавних професійно-технічних навчальних закладів.

Основні обов'язки організацій роботодавців та їхніх об'єднань такі: сприяння ефективному розвитку вітчизняного ринку праці шляхом його збалансування, попередження зловживання монопольним становищем на ринку та виникнення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності, неухильне додержання вимог законодавства України та свого статуту, використання не заборонених законом засобів захисту прав і законних інтересів роботодавців, участь у переговорах, консультаціях з укладання колективних договорів (угод), вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів) відповідно до закону.

Розділом 6 Закону визначено форми взаємовідносин організацій роботодавців та їхніх об'єднань з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування, професійними спілками, їх об'єднаннями та іншими організаціями найманих працівників [7].

При аналізі громадських організацій в політичній системі незалежної України варто враховувати також місце релігійних конфесій у суспільстві.

Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації в Україні" було започатковано нову законодавчу базу у цій галузі, спрямовану на забезпечення відповідно до Конституції України та норм міжнародного права, визнаних на той час Українською державою, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії, законодавчого визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій та обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством, гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадської злагоди і співробітництва людей незалежно від їхнього світогляду чи віровизнання.

Згідно зі ст. 7 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства, духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з означених вище релігійних організацій [2].

Місце і роль релігійних конфесій у політичній системі визначаються їх взаємовідносинами з певними політичними рухами. У програмах кожної з партій, що існують в Україні, є положення про їх ставлення до релігії. Відбувається і політизація релігійної сфери.

Наприклад, у Сумській області станом на 1 січня 2007 р. зареєстровано 686 статутів релігійних громад, які представляють 23 конфесії. За авторитетом і ступенем впливу на населення переважає православ'я. Помітно політизованим є релігійне середовище УПЦ КП, парафіяни цієї конфесії схильні до підтримки правих політичних сил. І навпаки, середовище УПЦ МП активно позиціонує себе як проросійська сила [15].

З одного боку, сама релігія активно виходить на політичну арену, з іншого — політика проникає в релігійну сферу.

Характер і стабільність політичної системи незалежної України залежать від суті та спрямованості державної політики в національному питанні, адже на її терені проживають громадяни, які належать до 110 етносів.

Уперше в українському правовому полі громадські організації національних меншин як суб'єкт права з'являються в Декларації прав національностей України. Декларація прав національностей України визначила, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні права щодо обрання до органів державної влади усіх рівнів, зайняття будь-яких посад в органах управління, на підприємствах, установах та організаціях, права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації, право створювати національні культурні центри і товариства [10].

Вказані гарантії закріплені і конкретизовані у Законі України "Про національні меншини в Україні" [3].

Частина друга ст. 14 зараховує національні громадські об'єднання до кола суб'єктів виборчо-

го процесу: "Національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів".

Сказано і про обов'язки держави стосовно підтримки національних меншин та їх організацій. Так, перша частина ст. 14 визначає: "Державні органи сприяють діяльності національних громадських об'єднань, які діють відповідно до чинного законодавства", а ст. 16 додає: "У державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування для розвитку національних меншин" [3].

Вказані норми втілені у Конституції України у положенні ст. 11 про те, що держава, сприяючи консолідації та розвитку української нації, історичної свідомості, традицій і культури, водночас дбає про розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Зросла роль жіночих громадських організацій не лише у відстоюванні інтересів жінок і дітей, а й у державотворенні, проведенні економічних реформ, виховних заходів серед різних верств населення.

Існує Міжнародна Демократична Федерація жінок, яка об'єднує 135 жіночих організацій із 117 країн світу.

Жіночі об'єднання за своєю суттю не є політичними структурами, однак їх діяльність на утвердження державності часто набуває політичного характеру. Використання громадянами конституційного права на об'єднання втягує їх в коло політичних дій. Крім того, до їх складу входять особи, які виражають певні спектри політичних сил.

Правовою базою діяльності молодіжних організацій в політичній системі незалежної України на сьогодні є Декларація "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні", Закони України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", "Про об'єднання громадян", "Про молодіжні та дитячі громадські організації", "Про охорону дитинства" та інші нормативно-правові акти.

Ст. 8 Закону України "Про молодіжні та дитячі громадські організації" передбачається значущість молодіжних організацій в політичному та соціально-економічному житті українського суспільства, а саме встановлюється порядок залучення молодіжних і дитячих громадських організацій органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування до розроблення та

обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді. Крім того, Закон закріплює форми державної підтримки молодіжних і дитячих громадських організацій: надання молодіжним та дитячим громадським організаціям інформації про державну політику щодо дітей та молоді; подання методичної та організаційної допомоги з питань соціального становлення та розвитку молоді і дітей; сприяння створенню підприємств, установ і організацій, які надають послуги молоді та дітям або сприяють зайнятості молоді [4].

Наприклад, стосовно заяви октябристів, прогресистів та кадетів, що “політика в школі є шкідливою”, В. І. Ленін писав: “Будь-яке засудження щодо залучення в політику, хоча б і “ранне”, є лицемірством та обскурантизмом”.

Про політичний характер піонерської організації неодноразово йшлося і в партійних документах, у тому числі в постанові ЦК ВКП(б) “Про роботу піонерської організації” від 21 квітня 1932 р. В ній згадувалося, що піонерська організація є “масовою політичною організацією дітей, яка має величезне значення в справі комуністичного виховання підростаючих поколінь” [17, 21].

Вагоме місце у політичній системі Української держави займають об’єднання, спілки, асоціації підприємців. Вони структуризовані за професійними ознаками і міжпрофесійним принципом. За професійною ознакою функціонують Всеукраїнське об’єднання громадян “Спілка приватних підприємців в Україні”, Національна асоціація кредитних спілок тощо.

На міжпрофесійних принципах діють Спілка наукових та інженерних об’єднань України, Товариство винахідників і раціоналізаторів України, Українська інженерна спілка тощо.

На вказаних принципах провадять свою діяльність й громадські організації, які виступають за поліпшення екологічної обстановки та здоровий спосіб життя (Українська екологічна асоціація “Зелений світ”, Українська асоціація “Рух за здоровий спосіб життя” тощо).

В Україні функціонують громадські організації, які виражають інтереси конкретних верств населення. Це ветеранські організації: Організація ветеранів України, Міжнародна українська спілка учасників війни, Спілка офіцерів України, Українська спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів).

Докладаючи зусилля, вони проводять роботу із соціального захисту учасників Великої Вітчизняної війни, воїнів, які брали участь в афганській

війні та ін.; беруть участь у підготовці видань про воїнів, загиблих у Другій світовій війні і, що дуже важливо сьогодні, вживають заходи (лекції, конференції та ін.) з патріотичного виховання населення, особливо молоді України.

Повнота спектра громадських об’єднань та умови їх функціонування є одним із визначальних індикаторів суспільства. Демократичне суспільство не лише декларує, а реально гарантує права і свободи громадян. Громадські об’єднання разом з державними і партійними структурами є основними елементами політичної конструкції суспільства.

Отже, громадські організації вирішують політичні цілі, беруть участь у проведенні реформ, стають на соціальний захист населення. Незважаючи на ідеологічні принципи, якими вони керуються, громадські організації своєю діяльністю сприяють утвердженню державної незалежності України.

Література

1. Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // ВВР України. — 1996. — № 30.
2. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 р. // ВВР України. — 1991. — № 25.
3. Закон України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р. // ВВР України. — 1992. — № 36.
4. Закон України “Про молодіжні та дитячі громадські організації” від 1 грудня 1998 р. // ВВР України. — 1999. — № 1.
5. Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 р. // ВВР України. — 1999. — № 45.
6. Закон України “Про внесення змін до Кодексу законів про працю України у зв’язку з прийняттям Закону України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 5 квітня 2001 р. // ВВР України. — 2001. — № 21.
7. Закон України “Про організацію роботодавців від 24 травня 2001 р. // ВВР України. — 2001. — № 32.
8. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. — К.: МАУП, 2003. — 424 с.
9. Ващук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України: Дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2004. — 207 с.
10. Декларація прав національностей України / Верховна Рада України, 1991. — 1 листоп.
11. Погорілко В. Ф. Теоретичні проблеми конституційного ладу України // Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика: Монографія / Відп. ред. В. Ф. Погорілко. — К.: ІДП НАН України; А.С.К., 2003. — 650 с.

12. Погорілко В. Ф. Політична система України і проблеми її реформування // Вісн. Запорізького держ. ун-ту. — 2004. — № 1. — С. 7–18.

13. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / За ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламент. вид-во, 2002. — 327 с.

14. Рабінович П. М., Шмельова Г. Г., Луць Л. А. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. для студ. спец. "Правознавство" / Ін-т системних досліджень освіти України; Львів. ун-т. — К., 1993. — 95 с.

15. Стан структур громадянського суспільства в Сумській області: травень 2007 року — 16 жовтня 2007 року // Політичний експерт (Сумський аналіт. журн.). — <http://www.politexpert.in.ua/news.php?readmore=95>

16. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учеб. пособие / Под ред. В. Г. Стрекозова. — М., 1995. — 384 с.

17. Щиглик А. И. Закономерности становления, развития и функционирования общественных организаций в советской политической системе (политико-правовое исследование). — М., 1977. — 252 с.

З юридичної точки зору громадські організації за своєю сутністю і характером діяльності не можуть бути політичними. Однак сама по собі їх діяльність носить політичний характер. Громадські організації відіграють вирішальну роль у політичному житті суспільства. Вони мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення та захист потреб і інтересів своїх членів, беруть участь у проведенні реформ, стають на соціальний захист населення.

С юридической точки зрения общественные организации по своей сущности и характеру деятельности не могут быть политическими. Однако сама по себе их деятельность носит политический характер. Общественные организации играют решающую роль в политической жизни общества. Их целью является решение политических проблем, удовлетворение и защита потребностей и интересов своих членов, они принимают участие в проведении реформ, оказывают социальную защиту населению.

Due to the legal point of view public organizations in their character of activity can not be political. However their activity carries itself political character. Public organizations play a principal role in political life of society. They take aim at the solution of political problems, satisfaction, and defense of necessities and interests of their members, take part in the lead through of reforms, become on social defense of population.

Надійшла 8 червня 2009 р.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 139–145

Розглядаються структура соціальної політики в Україні, її основна мета й принципи, а також історія становлення.

Світовий та вітчизняний досвід доводить, що найбільші соціальні перетворення є успішними настільки, наскільки свідомо та відповідально в них беруть участь інститути громадянського суспільства та громадяни держави. Саме тому під час докорінних соціально-політичних змін суттєво аналізуються теоретичні, методологічні та практичні аспекти соціальної політики і соціальної держави.

Питання, пов'язані з розумінням сутності соціальної політики, взаємовідносин держави та суспільства, здавна є предметом уваги філософів та мислителів. Ще з далеких часів учені визнавали, що завдання держави — турбота про своїх громадян. У Стародавній Греції в містах-полісах існувало таке правило, що будь-яка влада, оскільки вона влада, має на меті благо саме тих, хто їй підвладний, а справжній правитель має на меті не те, що йому придатне, а те, що придатне підвладному [13, 104–105]. Деяко пізніше грецькі філософи стверджували, що держава створюється не задля того, щоб жити, а задля того, щоб жити щасливо [1, 67–69].

Мислителі Нового часу, серед яких Б. Спіноза, І. Кант, Г. Гегель та ін., також розглядали питання про обов'язки держави перед громадянами, вважаючи справедливістю незаперечною соціальною та моральною цінністю. Тому в основу філософських теорій того часу було покладено ідею про таке суспільство, в якому кожний міг би “жити за загальним рішенням усіх”. Тому в таких умовах мудрість державних діячів полягала у справедливому врахуванні соціальних інтересів усього суспільства. А німецький філософ В. фон Гумбольдт у праці “Ідеї до досвіду, які визначають

межі діяльності держави” аналізує як юридичні функції держави (мир і безпеку в суспільстві, захист прав і свобод індивіда), так і соціальні (турбота про благо та щастя кожного) [7]. Концепція максимальної участі держави та громадянського суспільства у забезпеченні соціальних умов життя громадян отримала найбільш повне відбиття у творах Г. Гегеля, особливо в його вченні про державу [6, 227–278].

Слід підкреслити, що послідовна діяльність з вивчення та визначення соціальної політики як специфічної функції держави та суспільства належить тому часу, коли закладалися основи соціальної держави, — до другої половини ХІХ ст. Тому цікавим, на нашу думку, є висловлювання німецького вченого В. Зомбарта, який наголошував на тому, що спостережливий теоретик-соціолог “прагне внести в плутанину окремих політичних заходів сенс, однаковість та систему, розрізняє групи однорідних та різних починань і доходить до необхідності встановити поняття соціальної політики” [8, 225].

Хоча окремі приклади державного втручання у соціальну сферу спостерігались і в середні віки (за часів Івана Грозного в 1551 р. у Постанові Стоглавого Собору визначалось, що піклування про бідних є справою суспільства, яке має постачати кошти для цього. Їх розподіл здійснювали обрані довірені особи разом із священниками. Обов'язки суспільства регулювалися “державними засобами шляхом царського веління”, інакше кажучи, “законом”), практика цілеспрямованого регулювання державою соціальних проблем набула поширення тільки у ХХ ст. Розвиток соціальної політики був пов'язаний з переходом від державної та гро-

мадської благодійності щодо нижчих прошарків населення до вироблення загальнодержавних і місцевих систем соціальної допомоги.

Незважаючи на велику кількість визначень соціальної політики і варіантів її розуміння, за межами дослідницького інтересу, на нашу думку, залишилися деякі питання, зокрема питання про суб'єкти соціальної політики. Деякі автори обмежуються констатацією того, що держава є суб'єктом соціальної політики. Існують також інші точки зору.

У розвинених країнах світу сучасні системи соціальної політики сформувалися переважно на початку 40-х років минулого століття. А головним документом, що регулює соціальну політику, стала Європейська соціальна хартія (1961 р.), яка проголосила право людини на соціальний прогрес.

Загальноприйнятого або найширше вживаного визначення соціальної політики не існує — так стверджує англійський дослідник Теренс М. Ганслі [5]. У різних країнах визначають це поняття по-різному, хоча значна частина цих трактувань є досить схожою та має спільні положення. В більшості визначень поняття соціальної політики пов'язане з низкою заходів уряду та інших організацій, спрямованих на підвищення добробуту і задоволення потреб як найменш захищених груп і індивідів, так і населення в цілому. Зазначимо, що необхідність соціальної політики в суспільстві зумовлюється існуванням соціальної нерівності та обмеженням обсягом ресурсів, тому однією з найважливіших функцій соціальної політики є функція перерозподілу.

Цікаве визначення соціальної політики міститься у “Словнику соціальної роботи” С. Баркера: “Соціальна політика — це діяльність та принцип суспільства, які формують спосіб, за допомогою якого воно втручається та регулює відносини між індивідами, групами, громадами, соціальними закладами. Ці принципи та дії є результатом звичаїв і цінностей суспільства та великою мірою визначають розподіл ресурсів і рівень добробуту його людей” [2, 74].

Особливо слід звернути увагу на те, що англійський дослідник виходить з індивідуального початку в соціальній політиці, крім того, розглядає її як безумовну функцію суспільства, а не держави. Але, як справедливо стверджує В. Карцев, будь-яка потреба не може бути повноцінно задоволеною поза участю особистості у функціонуванні такого компонента суспільства, як людська спільнота [10, 53].

В Американській енциклопедії соціальної роботи Е. Баумхайер та А. Шорр визначили соціальну політику як напрям дій щодо соціальних явищ з метою управління взаємовідносинами і розподілом соціальних ресурсів. Blackwell Encyclopedia of Social Work дає визначення соціальної політики Дж. Стюарта (Велика Британія) як сфери державної діяльності, відповідальної за створення та надання соціального захисту, що включає соціальні послуги та виплати [16, 38].

Соціальна політика — це система програм, служб і заходів, спрямованих на досягнення соціальних цілей. Соціальна політика охоплює усі сфери життєдіяльності людей — виробничу, соціальну, політичну, духовну та регулює відносини між суспільством, колективом, громадою, особою у кожній з цих сфер і зонах їх взаємодії [16, 78].

Хоча наведені вище трактування є, на перший погляд, різними, більшість з них усе ж таки мають спільні положення, які пов'язані з низкою заходів уряду в соціальній сфері, спрямованих на регулювання взаємовідносин, розподіл ресурсів, підвищення добробуту і задоволення потреб як населення в цілому, так і окремих груп та індивідів.

Соціальна політика, — зазначає відомий український вчений В. Скуратівський — передбачає глибинні тенденції розвитку в усіх сферах суспільного життя, що зумовлюють процес розвитку соціального буття і соціальної безпеки людини та цілеспрямований вплив на них суб'єктів регулятивної діяльності. Така політика має виявляти та розв'язувати суперечності як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру в економіці, політиці, соціальних, духовних відносинах, аспектах, тенденціях розвитку та функціонування, що впливають на соціальне буття, соціальне самопочуття та безпеку людини [15, 98].

Оригінальні визначення соціальної політики пропонують російські дослідники. Так, П. Павленко вважає, що державна соціальна політика — це певна орієнтація держави та система заходів з оптимізації соціального розвитку суспільства, відносин між соціальними та іншими групами, зі створення умов для задоволення життєвих потреб їхніх представників.

З точки зору політико-правового тлумачення розглядає соціальну політику російський вчений В. Капіцин: “Соціальна політика в широкому розумінні означає керуючу дію держави, яка ґрунтується на системі правил (норм), нормативних структур, які приймають рішення та організують діяльність, що сприяє залученню в політичні про-

цеси різних суб'єктів. Мета такого впливу — сприяти формуванню спільності інтересів широких верств населення та консолідувати суспільство, домагатись підтримки діяльності держави” [9, 22]. У цьому визначенні важливим є те, що автор підкреслює управлінський зміст соціальної політики держави.

Слід підкреслити, що А. Крупнік у своєму дисертаційному дослідженні “Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики в умовах трансформації українського суспільства” пропонує свою класифікацію визначень соціальної політики держави.

Перша найбільш різноманітна група походить із ототожнення соціального та суспільного, тобто соціальна політика розглядається як “суспільні дії з вирішення проблем, які торкаються всього суспільства”. Мета соціальної політики — сприяти досягненню цілей суспільства.

Друга група враховує передусім соціально-трудові відносини та орієнтована на їх стабілізацію, регламентування відносин праці та капіталу, виключаючи екстремістські або радикальні варіанти розв'язання суперечностей.

Третя група концепцій розглядає соціальну політику як вид суспільної діяльності, яка орієнтована на потенційно соціально небезпечні верстви населення — непрацевдатних, маргіналів, декласованих елементів, щоб через систему державної допомоги та суспільної благодійності забезпечити цим верствам мінімально прийнятний рівень задоволення їхніх потреб, добробуту і таким чином захистити заможні верстви від “можливої неконтрольованої люті”.

Четверта група розглядає соціальну політику як інструмент, який пом'якшує негативні наслідки індивідуальної та соціальної нерівності через систему перерозподільчих заходів. Як правило, дії в рамках такого підходу мають на меті утримати диференціацію доходів різних верств населення у безпечних межах, а засобом є податкова політика.

П'ята група виходить із принципів соціальної справедливості та соціального партнерства як базових цінностей сучасного громадянського суспільства та соціальної держави [12, 6–7].

В одному з перших систематизованих навчальних посібників з теорії та методики соціальної роботи міститься трактування соціальної політики як “причинно обумовленої, ситуативної, динамічної за формою та орієнтацією діяльності з практичної організації соціальної безпеки людей, які прагнуть реалізувати свої потреби та інтереси в суспільстві” [16, 93–94].

До змістовних визначень соціальної політики належить і визначення І. Григор'євої: “Соціальна політика — це діяльність держави та/або суспільства (суспільних інститутів) з узгодження інтересів різних соціальних груп та соціально-територіальних громад у сфері виробництва, розподілу та споживання, які дають змогу узгоджувати інтереси цих груп з інтересами людини та довготерміновими цілями суспільства”.

Отже, на основі системного аналізу поняття соціальної політики, її структури і функцій в історичному і суспільно-політичному вимірах, зіставлення різних підходів і визначень пропонуються такі визначення.

А. Крупнік пропонує наступне: “Соціальна політика — це комплекс заходів, що здійснюються державними інститутами та недержавними суб'єктами з виявлення, задоволення та узгодження потреб та інтересів громадян, соціальних груп, територіальних громад” [12, 9].

Інший український дослідник О. Воронін вважає, що соціальна політика — це система заходів, принципів, рішень, дій держави та інших суспільних суб'єктів, що сформувалася в суспільстві на певному історичному етапі його розвитку і спрямована на забезпечення позитивних змін у соціальному просторі [5, 317]. Соціальна політика як частина загальної соціально-економічної політики має на меті досягнення соціального прогресу. Саме тому вона визначає ієрархію цілей соціального розвитку і пропонує шляхи і методи досягнення цих цілей, удосконалення форм та умов життя людей.

Відмінності підходів до визначення змісту соціальної політики віддзеркалюються у різноманітності показників-індикаторів соціального розвитку суспільства, за допомогою яких оцінюється ступінь досягнення мети соціальної політики. Так, у США до системи показників соціальної статистики, яка ведеться на загальнофедеральному рівні та на рівні штатів, входять показники охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, зайнятості, особистих прибутків, побутових умов, вільного часу та розваг, демографічні характеристики населення [14, 84].

Принципова схема показників соціальної статистики ООН включає такі розділи: демографічна структура населення; соціальна структура суспільства; сім'я та побут; доходи та сімейні заощадження; рівень життя; охорона здоров'я; споживання продуктів харчування; житлові умови; освіта та культура; умови труда та зайнятість; умови життя сільського населення; соціальне забез-

печення; утримання та виховання дітей, інвалідів, літніх і пенсіонерів; суспільні фонди. Отже, зміст поняття “соціальна політика” в різних випадках може істотно різнитися.

Російський дослідник В. Колков на основі аналізу діяльності сучасних соціальних держав стверджує, що структуроутворюючими елементами соціальної політики є соціальне забезпечення, соціальна допомога, соціальний захист, соціальна робота [11, 37].

В. Капіцин наводить такі напрями соціальної політики: 1) охорона здоров'я та обов'язкове медичне страхування; 2) підтримка сім'ї, дитинства, материнства та батьківства; 3) житлова політика, комунальне, побутове обслуговування населення; 4) підтримка літніх та інвалідів; 5) соціальне обслуговування населення; 6) охорона навколишнього природного середовища; 7) федеральне та муніципальне влаштування мігрантів, особливо біженців і переселенців та ін. [9, 26].

Інші аспекти складової соціальної політики пропонує І. Григор'єва, яка вважає, що соціальна політика спрямована на надання допомоги бідним і боротьбу з бідністю, розвиток соціального страхування, роботу з молоддю, стимуляцію зайнятості, активізацію переведення одержувачів допомоги в розряд економічно та соціально самостійних осіб.

Таким чином, поняття “соціальна політика” охоплює досить різноманітне коло питань життєдіяльності індивідів і суспільства: як діяльність, спрямовану на забезпечення виживання та підтримку життєдіяльності більш слабких членів суспільства — інвалідів, літніх, самотніх, біженців, представників національних меншин та ін., так і забезпечення функціонування та розвитку суспільства в цілому. Саме тому соціальна політика сучасного суспільства має бути спрямована на збільшення ступенів свободи індивідів, розширення можливостей їхнього вибору, реалізацію потенціалу саморозвитку.

Для України на сучасному етапі її розвитку основними цілями соціальної політики є максимальне збереження фізичного, інтелектуального, духовно-етичного потенціалу країни; формування трудової мотивації, яка відповідає вимогам легального ринку та орієнтована на розширене відтворення “людського капіталу” країни як передумову економічного підйому, повноцінного ринку, ефективної економіки; створення інституціональних і соціально-економічних умов для реалізації громадянами, різними суспільними верствами та групами населення своїх потреб

та інтересів, вияву своєї активності та розкриття особистості. Без цього неможливий розвиток громадянського суспільства, особистої свободи, реальної демократії.

Соціальна політика може застосувати не тільки захисні способи щодо критичних верств і груп населення. Вона може передбачати і певну підтримку, наприклад, середнього класу, сприяти його утворенню й зростанню управлінської майстерності, що опосередковано може позитивно впливати на соціальний стан усіх інших верств населення. Прикладами саме таких підходів до здійснення соціальної політики може бути діяльність консерваторів США і Великобританії в епоху Р. Рейгана і М. Тетчер, які обмежувалися створенням “держави добробуту” лише для середніх класів [3, 268–282].

За даними “Соціальної енциклопедії”, у 90-х роках у Російській Федерації склалася така практика, за якою державна соціальна політика була орієнтована більше на загальність і підлеглисть економічним інтересам і трактувалася як доповнення до економічної політики [3, 253]. Суб'єктом такої соціальної політики стає не людина, а населення, предметом — соціальна інфраструктура, метою — збереження конкретної державної влади. Подібна соціальна політика веде до зростання суперечностей між суспільством і державою, наслідком чого є соціальна напруженість і соціальні конфлікти.

Подібні риси властиві певною мірою і соціальній політиці України. Соціальна політика держави формується з урахуванням конкретно-історичних умов країни, які впливають на характер і особливості таких аспектів соціальної політики:

- політика доходів населення (життєвий рівень, споживчий кошик, матеріальний добробут);
- політика у сфері праці та трудових відносин (оплата праці, охорона праці та соціальне страхування, зайнятість населення та ін.);
- соціальна підтримка і захист непрацездатних та малозабезпечених верств населення (пенсійне забезпечення, соціальне обслуговування, надання соціальних гарантій та ін.);
- темпи і пріоритети розвитку галузей соціальної сфери (охорона здоров'я, освіта, наука, культура, фізична культура та спорт);
- соціоекологічна політика (створення здорових, сприятливих умов для праці, життя та відпочинку);
- політика у сфері розвитку сучасної соціальної інфраструктури (житло, транспорт, до-

роги, зв'язок, торговельне та побутове обслуговування);

- міграційна політика (вимушена міграція, захист прав та інтересів співвітчизників за кордоном, зовнішня трудова міграція);
- політика щодо окремих категорій населення (сімейна, молодіжна, політика щодо літніх, інвалідів та ін.).

Об'єднуючи ці напрями здійснення соціальної політики, можна виокремити такі три її основні функції: економічну (економічно забезпечує політичні перетворення, створює умови для реалізації практичних політичних заходів, стимулює різні види економічної діяльності), соціальну (створює соціально-економічні умови для збереження та розвитку “людського капіталу”, забезпечує необхідний рівень життя для всіх груп населення, доступ до медичного обслуговування, освіти, культурних цінностей) та стратегічну (створює соціально-економічні передумови для розвитку суспільства і збереження стабільного його функціонування).

У нашій державі виокремлено такі основні напрями соціальної політики [18]:

- *політика розподілу і перерозподілу суспільного продукту*: політика формування доходів населення; політика стимулювання найманої праці; політика формування доходів власників засобів виробництва і капіталу; політика оподаткування доходів і майна населення; політика прямого оподаткування доходів; політика непрямого оподаткування доходів; політика оподаткування майна населення (нерухомості); політика індексації доходів населення; політика надання пільг (компенсацій і привілеїв); політика обмеження тіншових доходів;
- *демографічна політика*: політика охорони материнства і дитинства; політика стимулювання репродуктивного зростання населення; політика регулювання шлюбно-сімейних відносин і державної допомоги сім'ї; геронтологічна політика; міграційна політика;
- *політика зайнятості та охорони праці*: політика регулювання ринку праці й забезпечення ефективної зайнятості населення; політика організації та нормування праці; політика забезпечення умов праці; політика страхування праці (у разі безробіття, хвороби або каліцтва); політика забезпечення оптимального вирішення виробничих колективних спорів і трудових конфліктів;

- *політика соціального забезпечення і соціального страхування*: пенсійна політика та забезпечення страхування пенсійних внесків; політика медичного забезпечення і медичного страхування; субсидіарна політика (політика надання адресної соціальної допомоги); політика мінімальних соціальних гарантій, стандартів і ліквідації бідності; політика забезпечення соціальної безпеки;
- *політика гармонізації соціально-економічних інтересів і забезпечення соціального діалогу*: гендерна політика; молодіжна політика; житлова політика; політика розвитку соціальної сфери села; рекреаційна політика; політика захисту прав споживачів; гуманітарна політика.

Аналіз принципів, які більшість сучасних держав покладає в основу своєї соціально-політичної діяльності або в основу хоча би своїх політичних декларацій, дає можливість виокремити наступні принципи соціальної політики: принцип соціальної справедливості, принцип соціальних гарантій, принцип соціальної компенсації, принцип соціальної солідарності, принцип індивідуальної соціальної відповідальності, принцип соціального партнерства і принцип субсидіарності (підтримки) [17, 107].

Як приклад, спробуємо проаналізувати останній принцип, який передбачає надання переваги громадським ініціативам у порівнянні із відповідною діяльністю державних органів і установ при фінансуванні заходів у сфері соціальної політики. Цей принцип сприяє законодавчому регулюванню взаємодії державних і недержавних структур у соціальній сфері і підтримці останніх. Реалізація принципу субсидіарності дає змогу не тільки ефективніше використовувати існуючі матеріальні ресурси, а й більш гнучко реагувати на соціальні виклики і залучати самих громадян до вирішення соціальних проблем.

Виникає науковий інтерес і до проблеми особливостей здійснення соціальної політики саме за умов трансформації суспільства.

Трансформація як термін застосовується для позначення процесу зміни формації. Причому під формацією (від лат. *formatio* – утворення, вид) розуміється історично визначений ступінь розвитку людського суспільства, який характеризується тільки йому властивим засобом виробництва і зумовленими цим засобом соціальними і політичними відносинами, юридичними нормами і установами, ідеологією. Зміна формації, “транс” (від

лат. *trans* — кризь, через) — перша складова складних слів, яка означає рух кризь якийсь простір, перетинання його. У цьому аспекті трансформація (від лат. *transformatio* — перетворення, перебудова) — це зміна стану, властивостей чогось.

Саме тому виникає закономірне запитання, чим же нині характеризується наше суспільство, що трансформується? Як вважають автори монографії “Соціальна політика регіону”, аналіз трансформаційних процесів та їх соціальних наслідків примушує по-іншому підійти до розгляду проблем, що накопичилися в українському суспільстві за роки незалежності. Заслугує на увагу і питання про роль держави у вирішенні соціальних проблем, що дає змогу сформувати принципово нове розуміння сутності соціальної політики. Це дає можливість органам влади створювати нові соціальні практики, які не тільки відтворюють, а й активно змінюють структурні та культурні основи суспільства [15, 9–11].

На думку В. Бурегі, закономірним наслідком руйнування традиційних структур і механізмів соціальної інтеграції — структур влади, ідеології, моральних і правових норм, економічних стимулів і професійних вимог — є зростаюче відчуження населення [4, 66]. Причому, саме виходячи з умов після радянського розвитку суспільства і появи нової незалежної, суверенної Української держави, відбувається тотальне руйнування традиційних соціально-регулятивних механізмів. Тому в період трансформації суспільства у людей виникає почуття відчуженості від сучасності, невпевненості у майбутньому, відбувається їхня дезадаптація [4, 67]. Це, у свою чергу, веде до маргіналізації суспільства.

Таким чином, зазначимо, що у перехідному суспільстві маргіналізація розгортається як широкомасштабний, всеосяжний процес. Людина не здатна відразу сприйняти такі радикальні системні зміни й не може адаптуватися до них. А там, де у людей виникають проблеми з адаптацією до нових умов, відбувається процес маргіналізації. Процес адаптації до нових соціальних умов може гальмуватися ще й тому, що з боку суспільства, через ідеологічно панівну еліту, через ЗМІ замість добровільного вибору і засвоєння нових цінностей відбувається їхнє нав’язування. Проте особистість тому і є особистістю, що має свої фундаментальні цінності, які не можна так просто замінити за бажанням політиків чи вождів.

Література

1. Арістотель. Політика / Пер. з давньогрец. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
2. Баркер С. Словарь социальной работы: Пер. с англ. — М.: Наука, 1994. — 345 с.
3. Бриттан С. Капитализм с человеческим лицом. — М.: Экономика, 1998. — 317 с.
4. Бурегі В. Соціально-адекватний менеджмент. В пописах нової парадигми: Монографія. — К.: Академія, 2001. — 272 с.
5. Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. — К.: Основи, 1996. — 238 с.
6. Гегель Г. Политические произведения. — М.: Наука, 1978. — 438 с.
7. Гумбольд В. Язык и философия культуры. — М.: Мысль, 1985. — 287 с.
8. Зомбарт В. Идеалы социальной политики: Пер. с нем. — СПб., 1996. — 294 с.
9. Капицын В. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимость // Рос. журн. социальной работы. — 1998. — № 8. — С. 18–28.
10. Карцев В. Основні компоненти структури суспільства: структурофіксуюча складова // Людина і політика. — 2001. — № 2. — С. 51–63.
11. Колков В. Социальная безопасность. Ч. 1. — М.: Интерпракс, 1998. — 246 с.
12. Крупнік А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики в умовах трансформації українського суспільства: Дис. ... канд. політ. наук. — Одеса, 2002. — 169 с.
13. Платон. Собр. соч. в 4 т. — Т. 3. — М.: Наука, 1991. — 497 с.
14. Рябушкин Т., Симчера В. Очерки международной статистики. — М.: Госкомстат, 1981. — 295 с.
15. Скуратівський В. А., Палій О. М., Лібанова Е. М. Соціальна політика регіону. — 2-ге вид., допов. та переробл.: Навч. посіб. для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності “Державне управління.” — К.: Вид-во УАДУ, 2003. — 364 с.
16. Тамм А. Є., Ріяка В. О. Роль Ради Європи у забезпеченні прав людини на сучасному етапі: Навч. посіб. — Х.: Вид. А. І. Шуст, 2002. — 307 с.
17. Церкасевиц Л. В. Современные тенденции социальной политики в странах Европейского Союза: Учеб. пособие. — СПб.: Изд-во СПб. гос. ун-та экономики и финансов, 2004. — 207 с.
18. Четверикова Л. Суть соціальної політики та аналіз її моделей в соціальних державах. — <http://www.znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p067.php>

Поняття “соціальна політика” охоплює діяльність, спрямовану на підтримку найменш захищених членів суспільства й забезпечення функціонування й розвитку суспільства в цілому. Тому соціальна політика сучасного суспільства повинна бути спрямована на збільшення кількості ступенів свободи індивідів, розширення можливостей їхнього вибору, реалізацію потенціалу саморозвитку.

Понятие “социальная политика” охватывает деятельность, направленную на поддержку наименее защищенных членов общества и обеспечение функционирования и развития общества в целом. Поэтому социальная политика современного общества должна быть направлена на увеличение количества степеней свободы индивидов, расширение возможностей их выбора, реализацию потенциала саморазвития.

The concept “social policy” covers the activity directed on support of the least protected members of a society and maintenance of functioning and development of a society. Therefore social policy of a modern society should be directed on increase in quantity of degrees of freedom of individuals, expansion of possibilities of their choice, realisation of potential of self-development.

Надійшла 24 червня 2009 р.

РОЛЬ ЗМІ В ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 146–151

Проаналізовано актуальні проблеми функціонування мас-медіа як одного з найвпливовіших суб'єктів політичних відносин.

Засоби масової інформації, які за своєю природою часто виконують дуалістичну функцію, беручи участь, з одного боку, в процесі формування цілей розвитку суспільства, а з іншого — в процесі актуалізації та їх оприлюднення, мають безпосереднє відношення до реалізації права на комунікацію. Саме тому сьогодні тема віднайдення найбільш ефективних шляхів забезпечення через мас-медіа прав і свобод громадян є актуальною та важливою для функціонування модерного суспільства. Не менш важливою вона є і для України. Питання захисту прав і свобод громадян, як особистих, так і політичних, актуалізувалося в Україні у момент, коли вона вступила у фазу системної кризи, починаючи з 2001 р. Після нетривалого періоду стабілізації у 2008 р. розпочався новий виток політичного протистояння, який поглибився внаслідок світової економічної кризи, що поставило Українську державу на межу соціального вибуху.

Акцентування уваги саме на політичних правах і свободах громадян зумовлене наступними процесами: з одного боку, політизацією медійної сфери, з іншого — повсякчас зростаючим впливом ЗМІ на політику та поглиблення їх взаємовпливів. Взаємозалежність політики та журналістики породжує різного роду небезпеки або загрози, зокрема загрозу застосування цензури, маніпуляції громадською думкою тощо. Українське суспільство, яке ще не виробило своїх традицій як у політичній, так і в інформаційній сферах, має низьку політичну, правову й інформаційну культуру, як ніяке інше зазнає впливу негативних тенденцій.

За цих умов в Україні, як і в інших країнах СНД, не можна не помітити визрівання загроз-

ливої тенденції, що іноді називають “втомленістю від демократії” або, за визначенням Еріха Фромма, “втечею від свободи”, для якої характерно покладення надії на консолідацію суспільства шляхом становлення сильної авторитарної влади. Прибічники цього підходу проголошують, що демократія не є універсальною формою організації суспільства, а являє собою лише інституційну матрицю управління ним. Однак їхні сподівання, що авторитарна держава в змозі забезпечити суспільну злагоду, є марними, зважаючи на те, що, заганняючи існуючі суперечності між різними групами у глибину, авторитарні режими продукують закриті соціальні системи, які, як свідчить історичний досвід, не є стійкими. У зв'язку з цим слід визнати, що “ідеальної ідеології” просто не існує. Утім, найбільш прийнятною формою ідеології є та, яка базується на збереженні та захисті традиційних цінностей суспільства, які вже довели свою життєздатність і корисність для існування нації.

Звісно, це зовсім не означає, що традиції мають консервуватися, штучно захищатися від впливу тих об'єктивних тенденцій, які поширюються у світі. Однак неприйнятною є й тактика цілковитого прийняття тих суспільних і політичних принципів, які декларуються як “прогресивні”, однак насправді ж вони руйнують нації та держави. До таких віянь, диктованих ліберальною ідеологією, належить схвальне ставлення до поширення у суспільстві різного роду деструктивних релігійних і культурницьких течій, схвальне ставлення до сексуальної свободи, яка, врешті-решт, виливається у звичайну розпусту та нехтування родинними цінностями, лояльне або й навіть схвальне ставлення

до статевих збочень, насамперед до так званого “одностатевого кохання”. Звісно, що мас-медіа мають обов’язково реагувати на ці виклики сьогодення, зберігаючи свою просвітницьку функцію, поширюючи в суспільстві норми традиційної моралі та духовності [3].

У масовій свідомості поширені уявлення про ЗМІ як “четверту владу” та “голос народу”. Варто відзначити передусім, що ці вислови є радше метафорами, які є вживаними у політичному дискурсі лише в окремих випадках. Між тим, ідентифікація ЗМІ з владою та громадською думкою є звичайною і прийнятною для суспільної рефлексії. До неї апелюють політичні лідери, журналісти, інші суб’єкти, які претендують на роль виразників настроїв суспільства, такою вона сприймається і масовою свідомістю. Владні функції ЗМІ працюють також у зворотному напрямі, справляючи тиск на свою аудиторію — глядачів, читачів і слухачів, які відчують довіру до масових каналів інформації.

З огляду на це відзначимо специфічні аспекти функціонування ЗМІ, що пов’язані з включенням їх у процес досягнення суспільної злагоди. Вони полягають у тому, що ЗМІ наповнюють великомасштабний дискурс каталогами цінностей, ідей, перспектив їх реалізації, пропонуючи масовій аудиторії вибрати певні проблеми суспільного та політичного життя країни як пріоритетні. Також вони структурують аудиторію за групами, трансформуючи уособлених індивідів у організовану громадськість, сприяючи їй самим втіленню думок у суспільну силу, у фактор впливу на суспільні, передусім політичні, процеси. При цьому в текстах масової комунікації символічним чином відтворюється соціальна структура суспільства, відстежується процес прийняття рішень владними структурами і здійснюється відповідний морально-правовий вплив шляхом публічного оцінювання їх діяльності. Сучасна теоретична інтерпретація всіх комунікативних аспектів соціальної інформації не дає однозначного вирішення дилеми: чи слід розуміти масову комунікацію як бажаний стан суспільства, чи як засіб реалізації цілей зацікавлених учасників. Утім, спостерігається відхід від дослідження функцій комунікації з обслуговування взаємодії соціальних структур і суб’єктів до комунікації як найбільш адекватної форми та заміни такої взаємодії. Наприклад, так це трактується в теорії комунікативної дії Ю. Хабермаса.

Зазначимо, що суспільство з переходом до інформаційної стадії свого розвитку поступово

передає регулятивні функції засобам масової комунікації. Саме від мас-медіа багато в чому залежить морально-психологічний клімат у суспільстві, готовність населення до вирішення нагальних соціальних і економічних проблем, рівень національної свідомості громадян, їхнього патріотизму, любові, поваги до своєї Батьківщини, готовності в разі потреби її захищати. Важливу роль відіграють ЗМІ у формуванні світогляду молодого покоління, яке, як відомо, є найбільш чутливим до інформаційних впливів.

Політична журналістика розглядається також у контексті розвитку ідей інформаційного суспільства. Насамперед увага звертається на ризики, які виникають із розширенням публічної сфери, що відбувається внаслідок процесу глобалізації. Остання ж, як відомо, несе в собі загрозу втрати національної ідентичності. Як один із можливих прикладів ролі ЗМІ у демократизації політичних процесів можна навести дебати стосовно реальної оцінки впливу ЗМІ.

Важливо правильно оцінювати цей вплив, не перебільшуючи його, але й не нехтуючи ним. Такий вплив виявляється здебільшого не як результат наполегливої пропагандистської роботи медійних організацій, а навпаки, як побічний продукт прийнятого у цих організаціях способу опрацювання та подання новин масовій аудиторії. Прямий вплив пропагандистських кампаній, навіть якщо їх проводять цілеспрямовано, у будь-якому разі виявляється обмеженим, але ЗМІ дійсно впливають на сприйняття публікою політичного світу. Врешті-решт зміна сприйняття у політиці, наприклад, усвідомлення, що той чи інший політичний лідер корумпований, його вигляд оманливий, а сам він взагалі не вартий довіри, може призвести до зміни уподобань та поведінки, до рішення не голосувати надалі за цього політика. Понад те засоби масової інформації та уявлення публіки, що їх вони допомагають сформувати, є невід’ємною частиною політичного середовища, у рамках якого органи державної влади здійснюють вибір пріоритетів і розподіл ресурсів. Вплив засобів масової інформації на визначення порядку денного призводить до зміни спрямування політики та перебудови системи пріоритетів, наголошування одних питань і нехтування іншими.

З іншого боку, силу впливу ЗМІ не варто переоцінювати. Здатність ЗМІ впливати на формування порядку денного і спрямовувати увагу публіки виявляється істотно обмеженою, якщо аудиторія цікавиться громадським життям, має тверді ідеологічні та політичні переконання,

доступ до альтернативних джерел інформації тощо. Якщо, навпаки, аудиторія взагалі не цікавиться політичними проблемами, здатність ЗМІ спрямовувати увагу також виявляється недостатньою. На думку Ієнгара та Кіндера, засоби масової інформації навряд чи спроможні “роздмухати” абсолютно штучну та неіснуючу проблему або, навпаки, “поховати”, замовчувати ту, яка реально непокоїть людей. Принаймні, вони не можуть робити це постійно [8].

До того ж ЗМІ є об’єктом спрямування різних впливів, у тому числі впливу владної еліти. Засоби масової інформації не визначають переважно політичний порядок денний. Вони є лише однією зі складових широкомасштабного процесу його формування, в якому беруть участь групові інтереси, партії та політичні чи бізнесові еліти, які взаємодіють між собою. Аргументи школи технологічного детермінізму щодо формування силами мас-медіа контурів усієї політичної культури навряд чи можна вважати переконливими. Це пов’язано з тим, що, по-перше, розвиток технологій сам по собі є результатом взаємодії різних сил: соціальних, економічних і політичних. По-друге, “медійний” детермінізм ігнорує особливості, що визначають умови політичного життя та існують з року в рік упродовж десятиліть [4].

У Канаді, наприклад, це влада корпоративних структур, сильний вплив США, франко-англійський дуалізм, сепаратизм провінцій, розшарування населення за класами, статтю та етнічною належністю [2]. Якщо засоби масової інформації справді справляють такий беззаперечний вплив, як вважають представники детерміністичної школи, то чому структурні умови залишаються практично незмінними, незважаючи на бурхливий розвиток комунікаційних технологій? Мабуть, доцільніше розглядати інформаційні організації не як детерміністичні, а як такі, що беруть участь у багатосторонніх зв’язках з іншими політичними силами, які формуються і видозмінюються під впливом наведених вище особливостей. В умовах нагальної потреби демократизації політичних процесів у сучасній Україні постає необхідність активної участі ЗМІ у цих процесах. Передусім це стосується телевізійних мас-медіа, де найбільша аудиторія. Якщо брати до уваги висвітлення виборів на телебаченні, то постають такі проблеми: критерії відбору матеріалів у програмах новин, надання переваг тим чи іншим політичним силам; дотримання рівного часу для кандидатів і відокремлення загальнополітичної інформації від виборчої; дотримання рівного до-

ступу до ефіру кандидатів на ті чи інші виборчі посади; якість, зміст матеріалів, верстка програм — застосування відповідних технік і методів; визначення понять: що є програмою новин, а що — використанням телевізійного мовлення з політичною метою.

Варто також наголосити на важливій ролі незалежної преси у розгортанні процесів демократизації політичної сфери життя українського соціуму. Незалежна преса є гарантом демократичних трансформацій. Вона віддзеркалює політичну структуру суспільства, самим своїм існуванням унеможливує повний контроль держави над ЗМІ. Незалежна преса, врешті-решт, є одним із найоперативніших і найгостріших критиків діяльності уряду, парламенту та Президента України [4, 20].

З приходом до влади демократичних сил після “помаранчевої революції” помітно зріс рівень публічності здійснення політичних і владних повноважень головою Української держави. В. Ющенко, на відміну від свого попередника Л. Кучми, налагодив постійний динамічний діалог з українською та світовою громадськістю шляхом виступів в українських і закордонних засобах масової інформації. Лише впродовж 2006–2007 рр. Президент України провів понад 90 інтерв’ю [5].

Варто акцентувати увагу на важливій ролі політичної соціалізації молоді у демократизації політичних процесів у сучасній Україні. Це зумовлюється передусім тим, що молодь є найбільш креативною, політично активною частиною суспільства. Мас-медіа відіграють вагомий роль у процесі політичної соціалізації української молоді. Специфіка впливу вітчизняних ЗМІ на вироблення політичної культури, опанування політичними ролями та ідентичностями молоддю у процесі її політичної соціалізації полягає у тому, що в умовах сьогодення українські мас-медіа намагаються здійснити перехід від функції формування молоді людини-виконавця та репродуцента до функції сприяння появи активного творця й учасника політичних процесів і явищ.

Специфіка політичної соціалізації сучасної української молоді пояснюється передусім загальним станом “переоцінки цінностей”, кризою аксіонормативної системи суспільства, що трансформується. Застарілі норми поведінки вже не задовольняють потреби молоді в адекватному віддзеркаленні дійсності, у формуванні стійкого світогляду, який би орієнтував молоду людину в суспільстві. Ідеологічний і ціннісно-нормативний вакуум молодіжної свідомості заповнюється “під-

ручними засобами”, у тому числі за допомогою ЗМІ. Сучасне наукове бачення впливу специфічного політичного інституту — засобів масової інформації на процес політичної соціалізації особи ґрунтується на трьох ключових концепціях: визначення порядку денного, спрямування уваги аудиторії та використання стандартних форм. Вони слугують ілюстрацією характеру впливу ЗМІ на індивіда крізь призму суб’єкт-об’єктних відносин.

Беззастережне сприйняття політичної інформації, поданої у мас-медіа, а також безапеляційність значною мірою нівелюються завдяки чіткому усвідомленню молоддю того, в яких умовах працюють українські ЗМІ. Вплив ЗМІ на процес політичної соціалізації виявляється здебільшого не як результат наполегливої пропагандистської роботи медійних організацій, а як побічний продукт уживаного способу опрацювання та подання новин масовій аудиторії. На політичну соціалізацію впливає не так отримувана інформація сама по собі, а радше сила повторювання, яка властива ЗМІ. У контексті ролі ЗМІ у демократизації політичних процесів варто згадати пресу національно-патріотичного спрямування. У ній активно висвітлюються проблеми поступу демократії, її особливості на українських теренах, співвідношення демократії з націоналізмом у різних формах. Останні виявлялися на шпальтах поміркованої патріотичної преси у формі гармонійного співіснування, партнерства, а у праворадикальній пресі — у формі протистояння.

Одним із найсерйозніших ризиків слід вважати загрозу “руйнації соціуму”, яка полягає не у знищенні живої сили, а у зміні цілей, поглядів, світогляду населення, що здійснюється шляхом дезінформації, маніпуляції громадською думкою та ін. Руйнація соціуму для України є серйозною небезпекою, що підтверджується низкою соціологічних досліджень, за якими руйнування системи цінностей, духовного та фізичного здоров’я особистості, суспільства є другою загрозою після обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації. Варто також визначити загрозу політичного нагяду. В Україні, як і у світі, є небезпека поліцейського і політичного спостереження, існують обмеження в доступі до інформації. Третя загроза полягає у нових можливостях для маніпуляції громадською думкою. Особливо яскраво це виявилось у контексті боротьби з тероризмом, що науковці називають стратегією комунікації, а також під час самого терористичного акту 11 вересня 2001 р.

Отже, враховуючи те, що в сучасному українському суспільстві медіа отримують дедалі більшу владу і стають важливим фактором політичної боротьби, політична журналістика відіграє чи не провідну роль у забезпеченні публічності влади. Засоби масової інформації в Україні можуть бути як ідеологічним інструментом, так і допоміжним важелем у забезпеченні політичних прав і свобод громадян. Використання інформаційно-психологічного впливу Інтернет-ЗМІ на перехідне до демократії суспільство різними політичними силами становить загрозу інформаційній сфері як системоутворюючому фактору життя суспільства, який активно впливає на стан політичної, економічної, оборонної та інших складових існування демократичної держави в Україні.

Щоправда, в умовах демократії засоби масової інформації виступають як абсолютно самостійні суспільно-політичні сили, які мають власні важелі впливу на події. ЗМІ відіграють роль дзеркала суспільства, вони відбивають саме ті реальні процеси, які мають місце у політичному житті, та висвітлюють їх виключно з погляду чистої аналітики.

Згідно з оприлюдненими у травні 2006 р. висновками експертів Інституту масової інформації, у 2005 р. Україна справді зробила помітний крок до свободи слова. Експерти вказали на значні досягнення української влади в цьому напрямі. Водночас зауважували, що зміни не стали незворотними і пропонували як журналістам, так і владі об’єднати зусилля для зміцнення демократичних свобод. За даними дослідження за 2005 р., в Україні не загинув жоден журналіст, працівників мас-медіа не арештовували, значно зменшилася кількість залякувань, тиску і позовів до ЗМІ. Отже, експерти цієї неурядової організації висловили переконання, що свободи слова в Україні стало значно більше. Такої ж оцінки дотримуються й представники американської організації “Фрідом хауз” (Дім свободи). Монопольний контроль над всім інформаційним простором зруйновано, тепер різні політичні сили мають рівний доступ до мас-медіа. Нинішня влада не переслідує журналістів, не закриває опозиційні мас-медіа, не повертається до темників. Так, за рейтингами міжнародної медіа-організації “Репортери без кордонів”, Україна у 2004 р. займала у світі 138-ме місце за рівнем свободи слова, а станом на 2007 р. — уже 92-ге [6].

Водночас так і не було покарано відповідальних за поширення цензури і темників у попередній період. Люди, які колись погрожували

журналістам або вказували, що їм писати, іноді й надалі обіймають свої посади. Не змогли цілком скористатися свободою слова й самі мас-медійники. У 2006 р. в Україні не було жодного випадку, коли якийсь із чиновників пішов у відставку після оприлюднення результатів журналістського розслідування. Хоча імена осіб, які контролюють мас-медіа, часто залишаються таємницею, у влади все ще є важелі економічного тиску на власників ЗМІ.

Проте вже з 2006 р. міжнародні експерти почали відзначати погіршення ситуації зі свободою слова в Україні. Так, за даними міжнародної організації “Репортери без кордонів”, становище зі свободою слова в Україні у 2006 р. порівняно з досягненнями, здобутими у 2005 р., відразу після “помаранчевої революції”, погіршилося. Правозахисники пояснювали це тим, що в Україні почастишали напади на журналістів, а справа вбивства відомого в Україні журналіста Георгія Гонгадзе не була доведена до кінця [1].

Усі засоби та способи впливу мас-медіа на суспільну думку і свідомість перетворюються з механізму політичних ігор на систему формування та розвитку політичної культури. Володіння інформацією як різновидом зброї відходить на другий план, поступаючись виховній функції. Політична боротьба перетворюється на політичну конкуренцію, тобто протистояння на знищення опонента трансформується у змагання з ним. Це відбувається не тому, що супротивники знаходять точки дотику, а через те, що прозорість політичного процесу доводить його учасникам той факт, що тільки плідна робота для задоволення інтересів виборців приводить до здобуття претендентом реальної політичної влади. У цій моделі засоби масової інформації, висвітлюючи повсякденні події життя українського суспільства, уже приносять користь політичним діячам, які працюють на благо свого народу.

При цьому важливу роль у сучасному політичному дискурсі відіграє безпека інформаційного простору держави. Президент України В. Ющенко повсякчас порушує питання про налагодження інформаційної безпеки, зокрема, пов’язаної із засиллям іноземних засобів масової інформації в українському медіа-просторі, наголошуючи на гостроті потреби розвитку інфраструктури вітчизняних мас-медіа [7].

Таким чином, ЗМІ, виконуючи свою природну функцію, сприятимуть розвитку суспільних відносин і поліпшенню життя громадян. У свою чергу, це поліпшення приведе до поширення вживаності сучасних технологій у житті пересічних українців, у зміні базових пріоритетів розвитку масової комунікації. Комп’ютеризація та поширення “всесвітньої інформаційної павутини” загрожує змінити всю систему ЗМІ, яка поступово прямує до того, щоб стати віртуальною уже сьогодні.

Преса, телебачення та радіо в Україні на сучасному етапі ще не відчувають конкуренції з інтернет-ресурсом, але якщо вони не перебудують моделі своєї роботи, то опиняться “за бортом” медійних процесів. Якщо кінець ХХ ст. був добою перебирання на себе центральної ролі телебачення, то початок ХХІ ст. дав такий поштовх комп’ютерним технологіям, що вони поступово витісняють телебачення з провідних позицій у сфері отримання інформації громадянами. Принаймні цей процес досить помітний у столиці України та великих містах, де зосереджено більше населення, а урбанізація посилює цей суспільно-політичний процес.

Література

1. В Європі відчули, що свобода слова в Україні почала зникати. — www.obozrevatel.com/news/2007/2/2/154526.htm
2. Грищенко О. Суспільство, держава, інформація. — К.: Основа, 2001. — 165 с.
3. Костирев А. Соціально-відповідальна модель функціонування засобів масової інформації як чинник суспільної злагоди в демократичному суспільстві. — <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=1&p=14>
4. Крос К., Гакет Роберт А. Політичні комунікації та новинні засоби масової інформації у демократичних країнах: конкуруючі підходи. — <http://testlab.kiev.ua/PUBLICAT/SOC/POLCOM/content.htm>
5. Прес-конференції Президента України В. Ющенко. — www.president.gov.ua
6. Репортери без кордонів: Щорічний звіт за 2007 р. — www.telekritika.ua
7. Ющенко заявляє про засилля в інформаційному просторі держави іноземних ЗМІ. — www.ukranews.com
8. Shanto Iyengar. Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues. — Chicago: Univ. of Chicago Press, 1991.

Досліджено стан, тенденції, а також імперативи взаємодії ЗМІ і влади у процесі демократизації в сучасній Україні. Проаналізовано роль ЗМІ в політичному житті сучасного українського суспільства. Показано, що подібно до європейської та американської практики інформація стає самостійним ціннісним явищем, що впливає на сфери взаємодії в системі суспільства.

Исследованы состояние, тенденции, а также императивы взаимодействия СМИ и власти в процессе демократизации в современной Украине. Проанализирована роль СМИ в политической жизни современного украинского общества. Показано, что подобно европейской и американской практике информация становится самостоятельным ценностным явлением, влияющим на сферы взаимодействия в системе общества.

The article is devoted to the research of the tendencies, and also imperatives of co-operation of MASS-MEDIA and power in the process of democratization in modern Ukraine. The role of MASS-MEDIA is analysed in political life of modern Ukrainian society. It is rotined that like in the European and American practice information becomes the independent valued phenomenon, influencing on the spheres of co-operation in the system of society.

Надійшла 17 червня 2009 р.

ПРОБЛЕМА КАСПИЯ

Каспійська проблема — одна из наиболее важных геополитических проблем на территории бывшего СССР. Здесь переплетаются интересы всех крупнейших государств мира. В бассейне Каспия расположены стратегически важные месторождения нефти, проходят жизненно важные для каспийских государств нефте- и газопроводы, имеются большие запасы рыбы.

Геополитические и геоэкономические сдвиги, происходящие после распада огромного единого географического пространства СССР, приводят к формированию новых региональных, как сегодня принято говорить, конфигураций. Основу таких региональных объединений составляют, прежде всего, географические факторы: расположение стран в одной географической зоне с примерно одинаковыми климатическими условиями и биоресурсами, а также выход к общим “открытым зонам” — Черному, Каспийскому и Балтийскому морям. Именно исходя из этих факторов, учитывающих географическую близость и возможность совместного экономического сотрудничества и освоения природного потенциала, страны указанных регионов формируют региональные организации: Черноморское экономическое сотрудничество (ЧЭС) (сформировано в 1992 г.), которое объединяет 11 государств Черноморья, Закавказья и Балкан (Азербайджан, Албанию, Армению, Болгарию, Грецию, Грузию, Молдавию, Россию, Румынию, Турцию и Украину), Совет государств Балтийского моря (создан в 1992 г.), в него входят Германия, Дания, Латвия, Литва, Норвегия, Польша, Россия, Финляндия, Швеция, Эстония, а также Европейская Комиссия (исполнительный орган Европейского Союза), Организация субрегионального сотрудничества государств Балтийского моря (ОССГБМ) — неправительственная организация стран Балтийского моря, основанная на конференции в г. Ставангере (Норвегия) в октябре 1993 г. В работе организации принимают участие представители областей, земель, губер-

ний и городов федерального значения, расположенных на берегу Балтийского моря. В настоящее время в ОССГБМ нет фиксированного членства, она открыта для участия всем 163 регионам стран Балтийского моря.

Тенденции регионального сотрудничества в значительной степени проявляются и на территории бывших Среднеазиатских и Закавказских республик СССР, а сегодня независимых государств — Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана, Таджикистана, Узбекистана, Грузии, Армении, Азербайджана, а также ряда сопредельных с ними государств — Турции, Ирана, Афганистана, Китая. Все эти страны в той или иной конфигурации, прямо или косвенно, связаны между собой межгосударственными и неофициальными отношениями определенного характера. Во-первых, все они входят в региональные экономические блоки или политические объединения. Во-вторых, некоторые из этих стран претендуют на роль регионального лидера в центральноазиатском и закавказском регионах [7].

Существуют разные точки зрения и на понятие “регион”, который можно определять, например, как: а) хозяйственно-экономическую общность; б) географическо-административную единицу; в) историко-культурную область и т. д.

Открытие больших запасов нефти на шельфах Каспийского моря и прилегающих к нему зонах, возникновение разных проектов по освоению топливно-энергетических ресурсов и созданию маршрутов для их доставки на мировой рынок, а также транспортных коридоров, позволяющих

соединить Европу с Азией, — все это привело к появлению нового субрегионального определения Прикаспий. Появились новые географические понятия как в российской, так и в англосаксонской политологии: Транскаспийский регион, Прикаспий или Каспийский регион, район Каспийского моря, которые включают в себя страны, имеющие непосредственный выход к Каспийскому морю, — Азербайджан, Туркменистан, Казахстан, Россию, Иран. В эти понятия включаются и те страны, географическое положение и политика которых оказывают существенное влияние на прокладку маршрутов нефте- и газопроводов, иных транспортных линий, в целом на ситуацию в регионе. Это такие страны, как Турция, Грузия, Китай, Пакистан, Афганистан.

Отличительной чертой Прикаспийского региона является то, что он приобретает статус не только сырьевого, но и транзитного региона, который позволяет соединить пути не только между Востоком и Западом (воссоздание “Великого шелкового” пути), но и между Севером и Югом (“водный путь”: Санкт-Петербург — Москва — по Волге до Астрахани — далее через Каспийское море до Ирана). По этой причине нередко Прикаспийский регион называют Транскаспийским.

Несмотря на огромный интерес крупных западных государств к региону Каспийского моря, до сих пор не оформилось специальной международной правительственной организации, которая объединила бы эти страны для координации усилий в решении следующих экономических и политических вопросов [2]:

- определение статуса Каспийского моря и выработка согласованного подхода к вопросу территориального разделения водной части и дна между прилегающими странами: Россией, Казахстаном, Туркменистаном, Азербайджаном и Ираном;
- выработка и осуществление комплекса мер по охране биоресурсов Каспия;
- урегулирование разного рода межгосударственных конфликтов, например территориального спора между Арменией и Азербайджаном по Нагорному Карабаху или спора между Азербайджаном и Туркменией относительно принадлежности месторождений нефти в Каспийском море “Осман” и “Хазар” и т. п.;
- осуществление мер доверия и борьбы с угрозами региональной безопасности;
- координация усилий всех заинтересованных стран, международных организаций

и финансовых институтов по обсуждению и созданию новых маршрутов нефте- и газопроводов, согласованной тарифной политики относительно стоимости прокачки нефти и газа.

Интенсивное освоение сырьевых ресурсов Каспийского моря вызывает озабоченность как среди общественности, так и среди ученых относительно экологической обстановки в регионе и возможности потери в будущем биоресурсов Каспийского моря. Мониторинг атмосферы, гидросферы, почвенно-растительного покрова выявляет признаки надвигающейся биологической катастрофы. В этой связи группа ученых Российской Академии наук обратилась к коллегам из Азербайджана, Ирана, Казахстана и Туркменистана с призывом объединить усилия и “срочно учредить Организацию Прикаспийских государств по комплексному освоению природных ресурсов и охране окружающей среды, которая должна обеспечить осуществление природоохранных действий в Каспийском бассейне, создав для этого необходимое правовое поле”.

Отсутствие международной организации сдерживает развитие потенциальных возможностей политического, экономического и правового регулирования назревших проблем региона в целом и каждого прикаспийского государства в отдельности. Отсутствие координационного органа компенсируется: а) активными действиями транснациональных корпораций (ТНК), выступающих как самостоятельные актеры при осуществлении и отстаивании своих интересов; б) односторонними действиями прикаспийских государств или, в лучшем случае, двухсторонней дипломатией в решении проблем региональной безопасности и определении статуса Каспийского моря; в) стремлением некоторых стран — Турции, Ирана, США — усилить свое военно-политическое и геоэкономическое влияние в регионе.

Своеобразие Прикаспийского региона состоит в том, что на его геополитическом пространстве протекают процессы и явления, характерные для мировой политики и других регионов мира — региональная интеграция, демократизация внутренней и внешней политики, транснациональная кооперация. В то же время в этом регионе обострились негативные процессы — угрозы со стороны международного терроризма, религиозного экстремизма, национального сепаратизма, нелегальная транспортировка оружия и наркотиков.

В этом регионе явно прослеживается еще одна общемировая тенденция — сохранение роли си-

лового фактора с одновременным возрастанием экономических, культурных, политических, научно-технических, гуманитарных связей. Это рождает к жизни те проблемы и возможности, которые являются следствием глобализации мировой экономики.

Открытие дополнительных запасов нефти и газа в Каспийском море и прилегающих к нему районах требует дополнительных вложений в их разработку, переработку и транспортировку. По ряду экономических причин страны прикаспийского региона сегодня не могут самостоятельно и в полном объеме осуществлять освоение природных ресурсов, строительство новых трубопроводов, модернизацию промышленного производства. Поэтому приток иностранных инвестиций чрезвычайно важен и крайне необходим. Вовлечение транснациональных корпораций в кооперационный производственный процесс на основе стабильной и гарантированной законодательной базы поможет этим странам осуществлять развитие своих экономик через международное и транснациональное сотрудничество. Иными словами, нефть и газ выступают как очень привлекательный и эффективный внешнеполитический инструмент налаживания взаимовыгодного международного сотрудничества.

Ярким подтверждением таких кооперационных межгосударственных и транснациональных связей служит Каспийский Трубопроводный Консорциум (КТК), созданный в 1992 г., а затем реструктурированный в 1996 г. В проекте приняли участие Россия (доля участия — 24 %), Казахстан (19 %), Оман (7 %). Еще 50 % акций консорциума делят между собой американские (15 %), российско-британские (7,5 %), итальянская (2 %), британская (1,75 %) компании [6].

Такая “пестрая” структура собственности консорциума свидетельствует о том, что участникам удалось найти баланс государственных и коммерческих интересов. Проект КТК протяженностью 1580 км создан специально для транспортировки сырой нефти из Тенгизского месторождения (извлекаемые запасы которого оцениваются примерно в 9 млрд баррелей), расположенного в Казахстане, в терминал Новороссийска. При этом КТК позволяет решить три главные задачи. Во-первых, создает один из основных маршрутов транспортной системы для экспорта каспийской нефти с севера и северо-востока Каспийского моря, что дает богатому нефтяными запасами Казахстану (подтвержденные запасы — 10,0–17,6 млрд баррелей, в то время как в российских прикаспий-

ских регионах — 2,7 млрд баррелей) возможность стабильного и прямого выхода на мировой рынок. Во-вторых, проект предполагает строительство нового трубопровода (Новороссийск—Комсомольская), терминала нефти в российском порту Новороссийска и последующую модернизацию уже существующего трубопровода (Тенгиз — Комсомольская). Наконец, и это самое главное, регионы, через которые пройдет маршрут, получат 2/3 налоговых поступлений в свой бюджет и 50 % прибыли в качестве госсбора. По оценкам экспертов, в течение 40 лет правительство РФ и региональные администрации получают в общей сложности 23,3, а Казахстан — 8,2 млрд дол.

Как показывают события последних лет, разведка и добыча топливно-энергетических ресурсов являются только частью программы совместного сотрудничества в освоении месторождений прикаспийских государств. Сегодня нефтегазовые ресурсы стали одним из основных факторов мировой политики. Глобальные процессы современного развития прямо или косвенно связаны с энергоресурсами, надежный доступ к которым входит в число основных приоритетов любого государства. Поэтому любые крупные проекты по освоению запасов нефти и газа и их транспортировке могут быть как примером широкого международного сотрудничества, так и примером раздора и конфронтации. Практически все нефте- и газодобывающие страны мира имеют в своем арсенале энергетическую дипломатию, в рамках которой государство защищает и лоббирует интересы топливно-энергетического комплекса на мировых рынках.

Особую трудность представляет проблема будущей транспортировки нефти и газа из Прикаспийского региона. Причем экономическая целесообразность и эффективность при обсуждении новых экспортных линий отходит на второй план, так как эти планы приобретают ярко выраженный политический характер. И здесь возникают серьезные разногласия между государствами и компаниями и проявляются различия их позиций, разногласия, прежде всего на межгосударственном уровне, относительно предлагаемых маршрутов.

Строительство основного экспортного маршрута (ОЭТ) Баку — Тбилиси — Джейхан представлял интерес для всех стран региона, кроме России и Ирана, поскольку с экономической точки зрения Россия теряла дополнительные доходы от прокачки азербайджанской нефти по трубопроводу Баку—Новороссийск, а с политической — уменьшалось ее влияние в регионе.

Благодаря такому дополнительному маршруту (пропускная способность 50 млн т нефти в год), стоимость которого 2,4–3,7 млрд дол., запасы нефти, обнаруженные на севере Каспийского моря в секторе Казахстана, смогут в полной мере реализовываться на внешних рынках. Казахская сторона выразила желание поставлять нефть по двум направлениям — КТК и ОЭТ. Не исключена возможность, что в будущем Казахстан может предпочесть более дешевый маршрут через Иран в Персидский залив, но прохладные отношения между США и Ираном мешают реализации подобных проектов.

Самым амбициозным проектом является сооружение Транскаспийского газопровода Туркменистан — Азербайджан — Грузия — Турция — Западная Европа с пропускной способностью 32 млрд кубометров в год, предварительная стоимость которого 2 млрд дол. Такой маршрут очень выгоден богатому природным газом Туркменистану, который предпочел бы не полагаться только на экспортный маршрут через Россию, а продавать газ напрямую за твердую валюту на западных рынках.

Наиболее значимыми и технологически трудными представляются проекты по прокладке нефте- и газопроводов по дну Каспийского моря. В 1998 г. нефтяные гиганты “Роял Датч/Шелл”, “Шеврон”, “Мобил” и правительство Казахстана подписали соглашение по изучению возможностей прокладки двойной линии трубопровода для экспорта нефти и газа из Актау (морской порт на восточном казахстанском побережье Каспийского моря) до Баку (протяженность 370 миль, приблизительная стоимость 2,5–3 млрд дол.) по дну моря с последующим подключением к маршруту Баку–Джейхан [2; 4].

Обладая существенным запасом энергоносителей и других полезных ископаемых и находясь в центре Евразийского материка, Прикаспийский регион в этом грандиозном по масштабу проекте полностью соответствует своему названию и является в перспективе примером развития трансконтинентальных коммуникаций.

Именно при таком развитии событий можно по праву перефразировать известную формулу британского ученого Х. Мак-Киндера (1861–1947): “Тот, кто контролирует “транспортные маршруты” в Евразии (по его мнению, Евразия — “ось мировой политики”), тот контролирует “хартленд” (сердце мира), а кто контролирует “хартленд”, тот контролирует судьбу мира”.

Не случайно США, Турция, Иран, Япония, Китай и другие страны проявляют повышен-

ный интерес к созданию энергетических транспортных коридоров в Прикаспийском регионе и стремятся получить контроль над ними (путем коммерческого участия своих компаний, предоставления кредитов, политического давления). Однако Грузия, Азербайджан, Казахстан, Туркменистан являются наиболее заинтересованными странами в создании этого и других возможных маршрутов, которые пролягут по их территории. Даже Россия, потеряв полноправный доступ в эти регионы мира, предлагает альтернативный вариант “Шелкового пути” по российской территории. На сегодняшний момент два прикаспийских государства — Казахстан и Азербайджан — наиболее активно вовлечены в международную региональную кооперацию (как по значительному объему запасов, реальной добычи, так и наличию наиболее перспективных маршрутов транспортировки нефти и газа) и выступают основными игроками на Прикаспийском геэкономическом поле.

Казахстан с полным правом может претендовать на роль перекрестка транспортных путей благодаря своему геополитическому положению и нахождению в центре Евразии.

Азербайджан не только обладает огромными топливно-энергетическими ресурсами, но и, находясь на стыке Европы и Азии, имеет транзитные возможности.

Несомненно, что сотрудничество разных стран в этих и других совместных проектах и программах является необходимым условием включения новых независимых государств в мировые хозяйственные связи, создает предпосылки для стабильного и устойчивого развития их экономик, благотворно влияет на решение межгосударственных и внутренних проблем. С другой стороны, межгосударственное сотрудничество и транснациональная кооперация в этих регионах по мировым меркам только набирает обороты и к тому же за неполные десять лет после распада СССР возникли трудности и проблемы, от решения которых будут зависеть успешность и стабильность сотрудничества [5].

Во-первых, с возникновением новых независимых государств в этих регионах изменилась прежняя расстановка геополитических сил в Закавказье и Центральной Азии. С точки зрения России это так называемые страны “ближнего зарубежья”, бывшие республики единого государства СССР, являющиеся сегодня членами СНГ и имеющие общие исторические связи с Россией. Для Запада (в первую очередь для США) — это новые независимые государства, самостоятельно

определяющие свой внешнеполитический курс, ход и темп экономических реформ. Различные подходы к терминологии определяются различиями национальных интересов России и США относительно этих стран.

Во-вторых, именно обнаружение больших запасов нефти и газа в районе Каспийского моря и открытость экономик новых стран этого региона для иностранных инвестиций создают в регионе качественно новую политическую и геоэкономическую ситуацию. Сегодня закавказские и центральноазиатские страны не в состоянии своими средствами и с помощью своих ресурсов модернизировать старые производственные мощности, создать новые технологии и в полном объеме освоить свои природные богатства. Они вынуждены обращаться за финансовой помощью, привлекать зарубежные инвестиции и технологии. К тому же уход России/СССР из своего исторического геополитического пространства привел к образованию там вакуума политической и экономической силы и власти. В совокупности все эти факторы обуславливают повышенный интерес к региону со стороны западноевропейских стран, США, Китая, Японии, мусульманских государств Азии, которые стремятся к активному проникновению в регион, занимая место России, которая теряет свое влияние. И хотя Россия за последнее время активизировала деятельность по развитию стратегического партнерства в рамках СНГ, тем не менее, идет напряженная борьба за контроль как над энергоносителями, так и над их транспортировкой.

В-третьих, активная экономическая вовлеченность иностранных компаний перерастает в политическое и дипломатическое давление со стороны Запада, особенно в тех странах, которые не заявили о тесном военно-политическом сотрудничестве с ним.

С экономической точки зрения вовлеченность США и транснациональных компаний и международных финансовых институтов играет положительную роль в экономике новых республик, так как именно они выделяют основные средства на стабилизацию бюджета, развитие внутренних производств, что благотворно сказывается на экономическом росте, увеличении занятости, притоке новых технологий и т. п.

В-четвертых, после обретения независимости оказалось, что прикаспийские государства СНГ имеют разные стартовые экономические и политические условия. Казахстан, Туркменистан, Азербайджан имеют выход к Каспийскому морю,

богаты энергетическими ресурсами (по предварительным оценкам, Азербайджан обладает 36–45 млрд баррелей нефти, 46 трлн куб. футов газа, Казахстан — 102–110 млрд баррелей нефти, 141–171 трлн куб. футов газа, Туркменистан — 82 млрд баррелей нефти, 257–314 трлн куб. футов газа), занимают при этом великолепное транзитное географическое положение.

В-пятых, трудности для дальнейшего сотрудничества обуславливаются отсутствием четких интересов России в этом субрегионе, ее неучастием в самых крупных транснациональных проектах ТРАСЕКА, Баку — Джейхан. Все это создает напряженность в двух- и многосторонних отношениях на государственном уровне и вызывает подозрительность со стороны России, что, в свою очередь, ведет к дисбалансу регионального сотрудничества.

Можно предположить, что кремлевское руководство будет последовательно проводить более энергичный внешнеполитический курс, направленный на экономическое региональное сотрудничество. Последние события показывают стремление РФ поддерживать интересы российского предпринимательства за рубежом “через содействие развитию национальной экономики с включением России в систему мирохозяйственных связей”. Однако такое желание ограничивается ресурсным обеспечением со стороны государства. В этой связи приоритет отдается созданию зоны свободной торговли, реализации программ совместного рационального использования природных богатств, созданию совместных предприятий, поддержке деятельности российских гигантов “ЛУКОЙЛа”, “Газпрома”, “ЮКОСа”, “Роснефти” в международных проектах. И в этом направлении со стороны России уже сделаны некоторые шаги:

- создана Каспийская нефтяная компания (КНК) со штаб-квартирой в Астрахани при участии “ЛУКОЙЛа”, “ЮКОСа” и “Газпрома” с целью освоения обнаруженных в российской зоне Каспийского моря дополнительных запасов нефти. Становящиеся на ноги российские гиганты “ЛУКОЙЛ”, “Газпром”, РАО ЕЭС и некоторые другие компании стремятся сегодня принять полноценное и полноправное участие в зарубежных проектах;
- введен пост специального представителя России по вопросам урегулирования статуса Каспия в ранге замминистра иностранных дел. Это подтверждает готовность

и стремление России активнее и настойчивее участвовать во всех вопросах, связанных с освоением природных богатств Прикаспийского региона, способствовать продвижению интересов крупных российских компаний на мировые рынки, влиять на выбор транспортных коридоров и маршрутов, принимать участие в их строительстве;

- постепенно, исходя из двухсторонних отношений, решается проблема определения статуса Каспийского моря;
- российская сторона выдвинула инициативы по созданию стратегического экономического центра по Каспию и совместной эксплуатации его ресурсов.

Краткий анализ транснационального сотрудничества в Прикаспийском регионе показал, что осуществляемые масштабные совместные проекты связаны в основном с разработкой сырьевых ресурсов и прокладкой новых маршрутов их доставки на мировые рынки. Оценочные и подтвержденные объемы запасов нефти и газа в регионе, возможные маршруты их экспорта будут влиять на развитие политических событий в этом регионе в начале XXI в. Углеводородные ре-

сурсы в этом регионе являются очень эффективным внешнеполитическим фактором, который в значительной степени будет влиять на характер экономического международного сотрудничества в Прикаспийском регионе [1; 3].

Литература

1. Алиев Н., Юсиф-заде Х. Еще раз к вопросу разделения Каспийского моря на экономические зоны // Нефть России. — 2000. — № 5–6.
2. Концепция внешней политики РФ. — <http://www.rg.ru/official/doc/sng/concept.shtm>
3. Мартынов В. А. Прогноз тенденций мирового экономического процесса // КосмоПОЛИС: Альманах. — 1999. — С. 58–61.
4. Митяева Е. Развитие в Каспийском регионе и интересы США // США: экономика, политика, культура. — 1999. — № 11.
5. Чубченко Ю. Сепаратный раздел Каспийского моря // Эхо планеты. — 2000. — № 27.
6. A national security strategy for a new century // The White House. — 1999. — Dec.
7. Caspian Sea: Quest for a New Legal Regime. — http://www.rg.ru/official/from_mid/mid/989.htm

Конкуренция и столкновение национальных интересов в бассейне Каспийского моря выявили основных участников игры. Наравне с новыми независимыми прикаспийскими государствами, включая Россию, основными фигурами являются США, Турция, Иран, арабские страны и их союзники. Однако тот хаос, который возник в регионе после развала советской империи, приобретает сегодня некую упорядоченность. Уже можно говорить о вполне сформировавшихся блоках, об альянсах и союзах.

Конкуренція і зіткнення національних інтересів у басейні Каспійського моря виявили основних учасників гри. Нарівні з новими незалежними прикаспійськими державами, включаючи Росію, основними фігурами є США, Туреччина, Іран, арабські країни та їх союзники. Проте той хаос, який виник в регіоні після розпаду радянської імперії, набуває сьогодні якоїсь впорядкованості. Вже можна говорити про блоки, що цілком сформувалися, про альянси і союзи.

Competition and conflict of national interests in the pool of the Caspian sea exposed the basic participants of game. Equally with the new independent states, including Russia, the USA, Turkey, Iran, Arabic countries and their allies, are basic figures. However much that chaos which arose up in a region after disintegration of soviet empire acquires certain efficiency today. It is already possible to talk about the fully formed blocks alliances and unions.

Получена 17 июня 2009 г.

ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА ЯК ЗАСАДИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 158–161

Розглядаються основні політико-організаційні засади державної молодіжної політики, яка є основним підґрунтям планування та практичної реалізації соціальної політики стосовно дітей, сім'ї та молоді. Йдеться про основні принципи, складові та механізми практичної реалізації такої політики.

Державна молодіжна політика в новітній Україні має лише близько двадцятилітню історію і виглядає як малодосліджений науковий, соціальний феномен, хоча в Україні маємо чимало публікацій з цього приводу таких вітчизняних дослідників, як Є. Бородін, О. Балакірева, М. Головатий, В. Головенько, Н. М. Комарова, О. Корнієвський, Я. Немирівський, М. Перепилиця, О. Яременко.

Науково-теоретичного узагальнення модель державної молодіжної політики вперше набула у монографії М. Головатого “Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення” [11]. На загальному тлі ця праця вирізняється найбільш комплексним і системним підходом. На підставі аналізу досвіду формування та реалізації молодіжної політики в Україні в 70–80 роках та сучасної молодіжної політики за рубежом М. Головатий запропонував ефективну концепцію державної молодіжної політики, в основу якої покладено концептуально новий — партнерський, побудований на довірі і взаємній підтримці — тип відносин держави і молоді.

Насамперед М. Головатий запропонував таке загальне концептуально-політичне, соціальне визначення поняття (терміна) “державна молодіжна політика”: “Державна молодіжна політика — це: 1) система ідей, теоретичних положень про місце і роль молоді, молодого покоління в суспільстві; 2) практична діяльність суб'єктів такої політики; 3) частина політики держави щодо соціалізації молодих громадян і відтворення трудових ресурсів; 4) механізм відносин держави з молоддю

щодо реалізації її інтересів, запитів, потреб” [12, 252–253].

Зрозуміло, що таке визначення не є однозначним. Більш точну уяву про нього можна скласти, якщо враховувати особливості такої державної політики: а) державна молодіжна політика сповна не тотожна молодіжній політиці загалом, оскільки йдеться про основний суб'єкт цієї політики — державу; б) суб'єктами державної молодіжної політики є не лише держава, її органи виконавчої влади, а й політичні партії, громадські організації та об'єднання, профспілки, соціальні інститути (науки, освіти, культури тощо), окремі громадяни, інші структури політичної системи суспільства. Отже, більш об'ємно і диференційовано державна молодіжна політика — це пріоритетний і специфічний напрям діяльності держави, її органів з метою створення певних умов і соціальних гарантій для соціального становлення і розвитку молоді, її самореалізації в особистих та суспільних інтересах.

Принципово важливо чітко визначити мету державної молодіжної політики. Це передусім забезпечення рівності прав і обов'язків, соціальної перспективи молоді поряд з іншими соціальними групами (але не за їх рахунок); соціальний захист молоді, розв'язання її соціально-економічних проблем, створення для юнаків і дівчат необхідних стартових можливостей для влаштування їхнього життя, адаптації в ньому; підтримка і стимулювання основних суспільно корисних ініціатив молоді, її організацій, рухів; активна участь молоді,

молодіжних організацій та об'єднань у здійсненні державних і громадських справ, розв'язанні своїх проблем.

Оскільки молодь — невід'ємна частина суспільства, а вік молодої людини лише тимчасовий, перехідний стан, державна молодіжна політика реалізується з урахуванням взаємозалежності, спадкоємності поколінь [1; 10; 11; 13].

Якщо вести мову про політико-правове забезпечення практичної реалізації державної молодіжної політики, то за роки перед появою нової України вже було проведено значну роботу щодо створення законодавчо-нормативної бази. Формування ювенального законодавства України розпочалося ще наприкінці так званого радянського періоду. Законом Союзу РСР від 16 квітня 1991 р., зокрема, “Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР” було визначено правову основу для розвитку відповідного законодавства всіх радянських республік й Української РСР зокрема. Верховна Рада СРСР ввела в дію цей Закон з 1 липня 1991 р. У постанові з цього приводу Верховним Радам союзних республік пропонувалося прийняти на основі загальносоюзного відповідні законодавчі акти, що передбачають відповідне соціально-економічне, організаційне та правове забезпечення державної молодіжної політики [10]. Треба, однак, зазначити, що фактично цей Закон реально і не почав діяти — розпався СРСР.

Підвалини державної молодіжної політики у вигляді загальних положень, мети, завдань, принципів, головних напрямів, а також механізмів формування та реалізації в уже незалежній Україні було закладено прийняттям Верховною Радою України Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (15 грудня 1992 р.) [13] та Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [1].

Декларація визначила місце державної молодіжної політики в діяльності держави, головні її завдання та принципи здійснення. Було названо вік громадян, на яких поширюється державна молодіжна політика: спочатку він обмежувався 15–28 роками, а в 1999 р. Верховна Рада України зменшила нижній поріг, визначивши його 14 роками. Державна молодіжна політика також поширюється на подружжя, в яких вік чоловіка та жінки не перевищує 30 років, або на неповні сім'ї, в яких мати чи батько віком до 30 років [1].

Зазначимо, що базисними документами світового масштабу щодо визначення суті та прак-

тичних завдань молодіжної політики, зокрема державної молодіжної політики, є загальна декларація прав людини (10 грудня 1948 р.), Конвенція про права дитини, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. та інші документи, які ратифіковані Україною. Турбота про молодь — важлива складова діяльності ООН. У 1965 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну Декларацію про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами. У липні 1970 р. в ООН було проведено Всесвітню Асамблею, а в 1985 р. під егідою ООН — Міжнародний рік молоді під девізом “Участь. Розвиток. Мир”. Чимало питань стосовно сучасної молоді розглянуто і вирішено Комісією ООН з питань освіти, науки і культури.

Державна молодіжна політика безпосередньо в Україні має власні, специфічні напрями і принципи реалізації. Наведено основні напрями:

- розвиток і захист інтелектуального потенціалу молоді, поліпшення умов і створення гарантій для здобуття молоддю освіти, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки;
- забезпечення зайнятості молоді, її правового захисту з урахуванням економічних інтересів, професійних і соціальних можливостей суспільства;
- створення умов для оволодіння духовними і культурними цінностями українського народу та для безпосередньої участі молодих людей в їхньому відродженні й розвитку охорони та відтворення навколишнього природного середовища;
- формування у молоді почуття національної гідності, патріотизму, готовності захищати суверенітет України;
- охорона здоров'я молоді, формування у неї глибокої потреби в духовному і фізичному розвитку, вжиття інших заходів, які забезпечували б збереження і зміцнення генофонду народу України.

Ці напрями державної політики, з одного боку, детермінуються інтересами і потребами молоді, особливостями її соціалізації, зміни поколінь, а з іншого — потребами соціуму, а відтак, держави. Крім Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (1992 р.), Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” (1993 р.), державна молодіжна політика в Україні деталізується в законах “Про освіту”, “Про зайнятість населення”, “Про фізичну культуру і спорт”, “Про

альтернативну (невійськову) службу”, “Про молодіжні (дитячі) громадські організації”, “Про туризм”, “Про об’єднання громадян”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” та ін. Головними функціями державної молодіжної політики в Україні є створення гарантованих соціально-економічних, політичних та інших необхідних стартових умов для соціалізації молоді; реалізація проблем, запитів, інтересів молоді не за рахунок інших соціальних груп суспільства; координація зусиль усіх державних органів, партій, організацій, об’єднань, рухів, соціальних інститутів суспільства щодо забезпечення умов для розвитку і самореалізації молоді; соціальний захист груп молоді, які неспроможні самостійно розв’язувати власні проблеми чи полегшити своє життя [2; 4; 15].

Як специфічний, пріоритетний феномен державної молодіжної політики в Україні здійснюється переважно у двох напрямках: соціально-економічному; політичному. Перший охоплює основні сфери життєдіяльності молодої людини: навчання, професійну підготовку і працю, побут, дозвілля — все, що сприяє її соціалізації; другий пов’язаний із формуванням громадянської позиції, розвитком активності молодих людей, їх ціннісних орієнтацій, стійких норм моралі.

Державна молодіжна політика охоплює два рівні: близькі орієнтири у реалізації та самореалізації молоді й віддалені, перспективні, розраховані на тривалий час. Суттєвим засобом реалізації державної молодіжної політики є загальнонаціональні, державні та регіональні програми: “Діти України”, “Планування сім’ї”, “Молодь”, “Національна програма боротьби із захворюванням на СНІД”, “Освіта, професійна підготовка і адаптація молоді”, “Милосердя”, “Соціальна адаптація молоді”, “Молода сім’я”, “Житло” та ін. [2; 4; 15].

Наведемо принципи державної молодіжної політики:

- а) участі (суб’єктами розроблення і практичної реалізації такої політики є сама молодь, її організації та об’єднання);
- б) представництва (молодь входить до владних структур, політичних партій, об’єднань, організацій інших суб’єктів політичного процесу, політичної системи суспільства);
- в) гарантій (надання державою молодим громадянам необхідного мінімуму соціальних послуг і гарантій щодо здобуття освіти, фізичного і духовного розвитку, професійної

підготовки та зайнятості, самореалізації у сферах суспільного життя);

- г) соціальної компенсації (правовий і соціальних захист молодих людей, які за своїм соціальним статусом, станом здоров’я, підготовленістю до життя неспроможні подбати про себе (діти з неповних і багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди та ін.));
- д) пріоритету (підтримка і реалізація найважливіших молодіжних програм, проектів, заходів, що розв’язують найпекучіші проблеми молоді).

Державна молодіжна політика є реальною і результативною за високої довіри молоді, допомоги їй у “життєвому старті”, виховання (формування ціннісних орієнтацій і світогляду). Виховання розглядається при цьому не як просте передання молоді від старших поколінь певного досвіду, знань, умінь, навичок, а як складна взаємодія поколінь.

Основними сферами реалізації державної молодіжної політики є соціально-економічна, політична, духовна та сімейно-побутова.

Об’єктивним і суб’єктивним чинниками державної молодіжної політики, обов’язковою умовою поступального розвитку суспільства є сама молодь, молодіжний рух [7; 13].

Процес практичної реалізації державної молодіжної політики в Україні, як і в інших пострадянських, постсоціалістичних країнах, має також багато суперечностей, що здебільшого є об’єктивними. Цьому є декілька пояснень.

1. Державна молодіжна політика — це не лише бажання держави, а й можливості: вона впроваджується з урахуванням реальних ресурсів України, зокрема, в соціально-економічній сфері, показники якої у 90-х роках зазнали втрат на рівні 42 % ВВП. Цілком природно, що таким зменшеним можливостям держави відповідає і державна молодіжна політика, яка реалізувалася також у зменшеному обсязі.

2. Навіть за послабленого ресурсного потенціалу Україна цілком могла б розраховувати на ефективнішу державну молодіжну політику, якби на рівні управлінської ланки пододала інертність, бюрократизованість і корпоративний лобізм. Це пов’язано з необхідністю єдності дій усіх суб’єктів молодіжної політики.

3. Наукове забезпечення державної молодіжної політики можна було б суттєво посилити, особливо в частині аргументованої концептуалістики. Бо деколи за деревами безмежної кількості найрізноманітніших емпіричних фактів українця не просто розгледіти ліс переконливого виснов-

ку, пропозиції, теорії чи хоча б евристичної гіпотези — тобто те, що забезпечувало б необхідний приріст наукового знання, виправдовувало б функціональне призначення науки і надавало б політиці впевненості з метою реформування чинної державної молодіжної політики під кутом приведення її у відповідність до вимог сучасності, до інтелектуальних, культурних і соціально-економічних можливостей сучасної України. В цьому плані також є відповідні прорахунки.

4. Українському політикуму і владним інституціям слід було б громадянськи відповідальніше реагувати на науковий доробок, реалії соціальної практики, аби не складалося враження, що політика та наука — це мимобіжні прямі, котрі, з огляду на мимобіжність, не перетинаються. Це важливо брати до уваги ще й тому, що саме на засадах відповідних наукових розробок, у контексті реальних вимог часу державна молодіжна політика й має вдосконалюватися, особливо в частині механізмів її практичної реалізації.

За всі роки незалежності України основним державним координуючим органом щодо практичної реалізації державної політики стосовно дітей, сім'ї, молоді були Міністерство України у справах сім'ї та молоді, Державний комітет у справах молоді, спорту та туризму, Державний комітет у справах сім'ї та молоді [5–9].

Варто зважати й на те, що державна молодіжна політика в Україні має власний механізм практичної реалізації, який складається із системи спеціальних державних органів, служб, які мають безпосередньо втілювати її в життя, передусім соціальних служб для молоді.

Практичну координацію всіх питань реалізації державної молодіжної політики забезпечують Національна Рада з питань молодіжної політики при Президентові України, Комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту [3].

Література

1. Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 15 грудня 1993 р. // ВВР України. — 1993. — № 16.
2. Закон України "Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки" від 18 листопада 2003 р. № 1281 // Голос України. — 2003. — 16 груд.
3. Про Національну раду з питань молодіжної політики: Указ Президента України від 3 грудня 1995 р. № 1129 // Уряд. кур'єр. — 1995. — 9 груд.
4. Про Національну програму "Діти України": Указ Президента від 18 січня 1996 р. № 63 // Уряд. кур'єр. — 1996. — 25 січ.
5. Про Положення про Міністерство України у справах сім'ї та молоді: Указ Президента України від 4 грудня 1996 р. № 1164.
6. Про Положення про Державний комітет України у справах сім'ї та молоді: Указ Президента України від 16 червня 1999 р. № 664 // Офіц. вісн. України. — 1999. — № 24.
7. Про Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України: Указ Президента України від 31 травня 2000 р. № 740 // Офіц. вісн. України. — 2000. — № 22.
8. Про Міністерство у справах сім'ї, дітей та молоді: Указ Президента України від 6 лютого 2004 р. № 166 // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 6.
9. Про утворення державного департаменту молодіжної та сімейної політики і Державного департаменту туризму: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2001 р. № 509 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 20.
10. Бородін Є. І. Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991–2004 рр.): Монографія. — Д.: Герда, 2006.
11. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. — К.: Наук. думка, 1993.
12. Головатий М. Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота: Термінолог.-понятійний слов. — К.: МАУП, 2005.
13. Декларація "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні" // ВВР України. — 1993. — № 16.
14. Державна молодіжна політика в Україні: Слов. термінів нормат.-прав. актів / Авт.-упоряд. Є. І. Бородін. — Д.: Герда, 2002.
15. Національна комплексна програма "Молодь України": Проект / М-во України у справах сім'ї та молоді. — К., 1997.

Формування і практична реалізація державної молодіжної політики значною мірою залежать від усвідомлення її суті, особливостей, формування політико-правових засад та механізмів здійснення.

Формирование и практическая реализация государственной молодежной политики существенным образом зависят от понимания ее сути, особенностей, формирования политико-правовых основ и механизмов осуществления.

Formation and practical realisation of the state youth policy essentially depend on understanding of its essence, features, formation of political and legal bases and accomplishment mechanisms.

Надійшла 17 червня 2009 р.